

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ



Μηνιαία Έπιθεώρηση • Σεπτέμβριος 2001 • τεύχος 92 • δρχ. 1000 • € 2,93

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Σεπτέμβριος 2001
τεύχος 92 • δρχ. 1000/2,93 ευρώ

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Ετήσια (12 τεύχη): 10.000 δρχ./29,3 ευρώ
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ./14,6 ευρώ
Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ./22 ευρώ
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ./44 ευρώ

Ευρώπη

Ετήσια (12 τεύχη): 12.000 δρχ./35,2 ευρώ

Άλλες χώρες

Ετήσια (12 τεύχη): 15.000 δρχ./44 ευρώ

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48 (παρακαλούμε να
αναγράφεται το όνομα του
καταθέτη)

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Αθήνα 11472
τηλ. 6470079 & fax: 6470696
e-mail: poliths@otenet.gr
Έκτύπωση: Αφοί Χρυσόχοϋ
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Μαρίνα Κόντη, Φτηνές πατάτες, όπως φτηνά
τοιγάρα ή αλλιώς «Γενικώς...»5
Άγγελος Έλεφάντης, Μαζί με τους «Πύργους»
καταρρέει και ο καπιταλισμός;7

Άγγελος Έλεφάντης, Όχι στους «ιερούς»
πολέμους8
Ζάν Μπρικμόν, Μερικά έρωτήματα προς
τήν αυτοκρατορία και τους άλλους11
Μάρτιν Έιμς, Η οδύνη, ή ντροπή, ή φόβος14
Ταρίκ Άλϋ, Οι κίνδυνοι του άξονα
Ίσλαμαμπάντ - Καμπούλ16
Πώλ Κένεντυ, Η δύναμη του έχθρου και
τό εϋθραυστο των ΗΠΑ18
Θανάσης Άλεξίου, Η έννοια της «μαζικής
νοημοσύνης» στον Α. Νέγκρι.....22
Μάρθα Πύλια, Φερνάν Μπρωντέλ:
Μιά ζωή για τήν ιστορία26
Τάσος Κωστόπουλος, Έκκλησία και
Σλαβομακεδόνες: πτυχές ενός «άνύπαρκτου»
ζητήματος35

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Παντελής Μπουκάλας, Τά «θηράματα
των λογισμών» του Άνδρέα Έμπειρίκου43
Γιώργος Μαρκόπουλος, Κώστα Γ. Παπαγεωργίου:
Κλεμμένη Ιστορία48

Έξώφυλλο: Πέπη Σβορώνου - Κοκκινίδη, «Έκρηξη»,
2001.





Φτηνές πατάτες, ὅπως φτηνά τσιγάρα ἢ ἀλλιῶς «Γενικῶς...»

Αὐτές τίς μέρες πολλά γράφτηκαν στίς σελίδες τῶν ἔφημερίδων. Σχόλια καί ἀναλύσεις περί φανατισμοῦ, περί τρομοκρατίας, περί ἀντιαμερικανισμοῦ, περί φιλοαραβισμοῦ κλπ. Δημοσιογράφοι, οἱ ὅποιοι ἔκαναν π.Χ. («προ-χτυπήματος») ὅ,τι μποροῦσαν γιά νά προωθήσουν τό ἀμερικανικό πολιτιστικό πρότυπο, ἐνισχύοντας —ἄς ποῦμε— κενές χολυγουντιανές παραγωγές, τώρα ἔδωσαν κείμενα πού πάλλονταν ἀπό «γνήσια» ἀντιαμερικανικά αἰσθήματα. Λίγες οἱ σοβαρές, ὀρθολογικές καί εἰς βάθος ἀναλύσεις τῶν τρομερῶν γεγονότων. Πολύ λίγες.

Πλαί λοιπόν σ' αὐτά νά σου καί ὁ μαϊντανός τῶν ἔφημερίδων. «Χιουμοριστικός» μαϊντανός (ἢ, ἂν προτιμᾶτε, χιουμοριστικές πατάτες) ἐλαύνουν ἀπό τίς στήλες τους γιά νά ἐπιβεβαιώσουν ὅτι οἱ συντάκτες ξέρουν νά «ἀστειεύονται» ἢ νά «χωρατεύουν» ἀκόμα καί μέ τά πιό δύσκολα πράγματα.

Εἶναι ἐπαχθές νά γράφεις κάθε μέρα καί μάλιστα τό κείμενό σου νά ἔχει καί χιούμορ. Ἔτσι προσφεύγεις στίς πατάτες (πού εἶναι φτηνές καί εὐκόλα ἀποκτήσιμες). Ἡ Ἐλευθεροτυπία δυστυχῶς στίς χιουμοριστικές στήλες ἔχει ἀτυχῆσει. Πότε μέ τόν Θέμο Ἀναστασιάδη (πού τόν γιαοῦρτωσαν τελικά), πότε μέ τόν Ἀνδρέα Ρουμελιώτη. Οἱ συγκεκριμένοι λοιπόν ἄλλο δέν ἔκαναν ἀπό τό νά ὑποτιμοῦν ἀνθρώπους ἐν ὀνόματι τῆς πλάκας. Αὐτό τό «ἔλα τώρα, πλάκα κάνουμε. Μά δέν ἔχεις καθόλου χιούμορ» ἔγινε τό σλόγκαν νομιμοποίησης τῆς χοντράδας, τῆς ἔλλειψης πνεύματος, τῆς μή ἔμπνευσης, τῆς μπουρδολογίας ἀποδεικνύοντας συνεχῶς ὅτι αὐτή ἡ δουλειά γιά νά γίνει καλά, ὅπως ὅ,τιδήποτε βέβαια, χρειάζεται ποικίλες ἀρετές.

Πολλά τά ἀνέκδοτα αὐτοῦ τοῦ καιροῦ (πού ὁ Ρουμελιώτης ἀναπαράγει), λίγη ἢ σοβαρότητα, ἢ σιωπή, ἢ περισυλλογή. Πέρισσεψαν οἱ ἐξυπνάδες, οἱ χοντράδες καί οἱ ἀνοησίες. Στήν ἰδιωτική σφαῖρα ἀλλά καί στή δημόσια.

Ἔχω ἀρκετές κακές συνήθειες ἀλλά μέσα σ' αὐτές δέν εἶναι





νά διαβάζω τό «Ράδιο E». Τό μάτι μου ὅμως σήμερα γλίστρησε σ' ἓνα «γενικῶς...» κι ἔτσι ὑπέπεσα στό ὀλίστημα τῆς ἀνάγνωσης (καλά νά πάθω). Ἐλευθεροτυπία, λοιπόν, 18/9/01. «Ἐδῶ Ράδιο "E"». Ἀντιγράφω: «Γενικῶς, δέν εἶναι δυνατόν ἓνας πολιτισμένος ἄνθρωπος νά συμφωνεῖ μέ τά αἴσχη τῶν Ταλιμπάν». Εἰδικῶς ὅμως; Γιά νά ὑπάρξει ἡ ἀπάντηση τοῦ P.: «Ὅμως ζηλεύω τό ὅτι ὁ κάθε τυχάρπαστος Ἀχμέτ ἔχει τέσσερις γυναῖκες ἐνῶ ἐμεῖς δέν μπορούμε νά σταυρώσουμε γκόμενα». Παρακάτω: «Κάποιες φίλες μου ἔχουν πάθει τaráκουλο μέ τόν Μπίν Λάντεν. Τί ἔκφυλο μάτι! Τί ἐρωτισμός! Καί τί δέν θά ἴδινα νά εἶμαι μία, ἡ τελευταία στό χαρέμι του [...] σάν αἴλουρος θά κινεῖται στό κρεβάτι»!!! καταλήγοντας: «εἶναι τρελές οἱ γυναῖκες, δέν βγάζω ἄκρη».

Ἐτσι, μέ τά «γενικῶς», καί τίς ἀνοησίες πού κατασκεύασε ἡ τοῦ τίς εἶπαν στό μπάρ ἢ μᾶλλον δίπλα στό κομπιούτερ τοῦ γραφείου του, βγαίνει τό ἐξῆς σχῆμα: Γιά νά πῶ κάτι πού θά ἐρεθίσει καί θά μέ διαβάσουν πρέπει μέ κάποιο τρόπο νά τό συνδέσω μέ τά γκομενοσεξουαλικά. Οἱ ξανθές, οἱ Πόντιοι καί οἱ μαῦροι εἶναι μπανάλ πιά. Πρέπει ὅμως νά βρῶ κι ἓναν τρόπο νά τό κάνω ἐπίκαιρο, τέτοιες μέρες πού ἔναι. Ἄρα: Κακοί οἱ Ταλιμπάν, ὄχι πολιτισμένοι ἀλλά, βρέ παιδί μου, πόσες γκόμενες ἔχουν! (ἐνῶ ἐμεῖς...). Ἄσε πού τρεῖς φίλες μου (=ὄλες οἱ γυναῖκες) γουστάρουν τρελά τόν ἔκφυλο Μπίν Λάντεν. Γίνεσαι ἢ δέν γίνεσαι τρομοκράτης μετά; (θά ἀναρωτιέται ἀκόμα).

Ἴσως μιμοῦμαι λίγο τόν Μπόστ, πού ὅταν σχεδίαζε ἔβαζε ἓνα βέλος στό ἐπίμαχο σημεῖο γιά νά τό χαρακτηρίσει. Ἐγώ δυστυχῶς δέν σχεδιάζω ὅμως τό παραπάνω εἶναι μία πατάτα!

Ἄλλά μέ ζαρζαβατικά, ἀνούσια καί ἐξυπναδίστικα χωρατά δέν κάνουμε χιοῦμορ παρά μιά χαζοναρκισσιστική τρύπα στήν ἐφημερίδα. Καί ἀπ' τίς τρύπες χύνονται πολλές φορές ἀπόβλητα.

Καλόν πράγμα τό χιοῦμορ καί διαλυτικό καί κριτικό ἀπ' τή φύση του. Ἄλλά οἱ πατάτες διεγείρουν τά εὐαίσθητα ἀνθρώπινα ἔντερα, δέν προσφέρουν τίποτα στή σκέψη καί μόνο τηγανητές εἶναι νόστιμες.

Ὅμως, βρέ παιδί μου, πλάκα κάνανε, πῶς τό παίρνω κι ἐγώ ἔτσι!

Μαρίνα Κόντη





Μαζί μέ τούς «Πύργους» καταρρέει καί ὁ καπιταλισμός;

Μελίρρυτο τό τραγούδι τῆς σειρήνας πού ἀκούγεται αὐτές τίς μέρες, μετά τήν καταστροφή τοῦ Μανχάταν: ὁ καπιταλισμός καταρρέει, οἱ οἰκονομίες σέ ὕφεση, ἔρχεται τό μεγάλο κράχ, σάν ἐκεῖνο τοῦ 1929 πού τίναξε στόν ἀέρα ὅλες τίς οἰκονομίες τοῦ κόσμου.

Οὔτε, ὅμως τό 1929 κατέρρευσε ὁ καπιταλισμός παρά τήν παχυλή αἰσιοδοξία τῆς Γ΄ Διεθνοῦς, οὔτε ἄλλες φορές ὅταν παρουσιάζονταν σημάδια πραγματικῆς ὕφεσης. Εἶναι ἄρα ἄτρωτος καί αἰώνιος, θά τραγουδήσουν ἄλλες σειρήνες γιατί, κοντά στά ἄλλα, ὁ καπιταλισμός ἔχει ἀποδείξει ὅτι μπορεῖ νά διδάσκεται ἀπό τίς ἀποτυχίες του καί νά προσαρμόζεται. Ἔτσι οἱ ἄνθρωποι εἶναι μοιραῖο νά ζοῦν παρά μέσα στήν ἐκμετάλλευση ἀνθρώπου ἀπό ἄνθρωπο.

Ὡστόσο αὐτή τή φορά τά πράγματα εἶναι σοβαρά. Ἡ Γουόλ Στρήτ ζημίωσε τούς ἐπενδυτές μέ 1 τρισεκατομμύρια δολάρια καί τά εὐρωπαϊκά χρηματιστήρια κατέγραψαν ἀπώλειες 500 δισεκατομμυρίων δολαρίων σέ λίγες μέρες. Οἱ ἀεροπορικές καί ἀσφαλιστικές ἐταιρεῖες καταρρέουν, ὁ ἀμερικανικός τουρισμός ἐπίσης καί πολλά ἄλλα δυσοίωνα σημάδια συσσωρεύονται στόν ὀρίζοντα. Καί οἱ ἐπιχειρήσεις ἐπίσης πλῆττονται καί καταγράφουν μεγάλες ζημιές καί ἀναγκάζονται ἤ νά περιορίζουν τήν παραγωγή τους ἤ νά ξεπουλοῦν τίς μετοχές τους ἤ καί τά δύο. Ἐκεῖνο ὅμως πού φοβοῦνται οἱ εἰδικοί εἶναι ἡ πιθανή μείωση τῆς ἀμερικανικῆς κατανάλωσης κατά 1,5% (ἐναντι τῆς μέσης ἐτήσιας αὔξεσης κατά 2%) διότι τόσο τό καταναλωτικό κοινό ὅσο καί οἱ ἐπενδυτές ὅταν βλέπουν τίς μετοχές τους νά ἀπαξιώνονται περιορίζουν τίς δαπάνες καί τίς καταναλωτικές τους συμπεριφορές καί ἔτσι τά πράγματα ὀδηγοῦνται, πιθανόν, σέ ὕφεση. Ὑφεση ἐπιπέδου ἴσως κράχ.

Πολλοί βεβαιώνουν ὅτι ἡ ὕφεση ἔρχεται ἀναπότρεπτα, ἄλλοι αἰσιοδοξοῦν. Ἔνα εἶναι σίγουρο: ὁ καιρός δέν εἶναι γιά προφήτες καί πολύ περισσότερο ἐκεῖνον τόν προφήτη τῆς ἱστορικῆς αἰσιοδοξίας πού βλέπει, μέσα ἀπό τή μηχανική τῶν οἰκονομικῶν καί μόνον δεδομένων, τήν ἐπικείμενη κατάρρευση τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἡ ἱστορία ἀλλά καί ἡ θεωρία μᾶς ἔμαθε ὅτι κάπου ὑπάρχει καί ἡ πάλη τῶν τάξεων.

Μέ αὐτήν τί γίνεται;

Ἄγγελος Ἐλεφάντης



"Οχι στους «ιερούς» πολέμους

του "Αγγελου Έλεφάντη

"Αν χρειαζόταν κι άλλες αποδείξεις ότι ή ιστορία είναι αστάθμητη –τό είχε πει αυτό ο μακαρίτης Άλτουσέρ με κρυστάλλινη διαύγεια: προτιμούμε όμως τις πνευματικές θολούρες –τό χτύπημα στους Δίδυμους Πύργους της Ν. Υόρκης και στο Πεντάγωνο παρέχει μιά, ακόμη, ατράνταχτη απόδειξη. Όπως ο Ύπαρκτος Σοσιαλισμός και ή Σοβιετική Αυτόκρατορία μέσα σε λίγες μέρες κατέρρευσαν χωρίς κανείς στον κόσμο, –έπιτελεία, διανοητές, μυστικές υπηρεσίες, κυβερνήσεις– νά έχει προβλέψει, έστω μιά μέρα πριν, τήν κατάρρευση, έτσι και τήν επίθεση της 11ης Σεπτέμβρη κανείς δέν τήν πρόβλεψε, κανείς δέν μπόρεσε νά αντίληφθει ότι ή πτήση των καμικάζι-δολοφόνων είχε δρομολογηθεί και θά έφερνε, εκτός απ' τόν θλεθρο, τόσες και τέτοιες αναταράξεις σε όλο τόν κόσμο μέ άγνωστη ακόμη έκβαση.

Παρά ταύτα, ή μάλλον ως έκ τούτου, έμβρόντητοι και όδυνηρά άμήχανοι, είμαστε ύποχρεωμένοι νά περιμαζέψουμε σκέψεις και συναισθήματα όσο τό δυνατό πιο νηφάλια, ή συνείδηση του κόσμου πού έχουμε, όσην έχουμε, νά μήν γίνει καπνός κι αυτή μέσα στα άποκαΐδια και τά χαλάσματα του Μανχάταν.

"Ενα πρώτο σημείο πού θά πρέπει, νομίζω, νά συγκρατήσουμε: δέν βλέπω γιατί θά πρέπει νά άποποιηθούμε κάποιες σταθερές ενδίδοντας στο πανικόβλητο και ρητορικό ιδεολόγημα των ήμερών ότι τά πάντα άλλαξαν ριζικά σε λίγες ώρες.

"Άλλαξαν πολλά: όχι όμως τά πάντα και ριζικά. Οι άσυνέχειες υπερχαλύπτονται από τις συνέχειες πού συνεχίζουν τό δρόμο τους, μέ τούς καμικάζι και χωρίς τούς καμικάζι, μέ τις άμερικανικές άρμάδες εν πλώ προς τά θέρετα του «πολέμου» πού κήρυξε ο Μπους ψάχνοντας νά κατασκευάσει όχι τούς αντίπαλους –αυτούς τούς έχει και είναι αναγνωρίσιμοι– αλλά τόν άνεύρετο έχθρό, κάτι σαν εκείνον της Ίαπωνίας τό 1941, μετά τήν καταστροφή του Πέρλ Χάρμπορ.

Τό πρώτο πού δέν άλλαξε, παρά τό χτύπημα και τήν κατάρρευση των ούρανοξυστών, είναι τό παγκόσμιο σύστημα του ολοκληρωτικού καπιταλισμού, ή ουσία δηλαδή και τό περιεχόμενο της όνομαζόμενης παγκοσμιοποίησης. Οι άσφαλιστικές και άεροπορικές εταιρείες καταποντίζονται, ό τουρισμός ύποχωρεί, τά

χρηματιστήρια έπαθαν στραπάτσο πολλών δισεκατομμυρίων δολαρίων, εργαζόμενοι άπολύονται μαζικά στις ΗΠΑ, όλοι φοβούνται οικονομική ύφεση (κράχ) πάντως, και παρ' όλα αυτά, ο ολοκληρωτικός καπιταλισμός δέν κατέρρευσε. Κατέρρευσαν δυό από τά στέγαστρα του, άλλ' υπάρχουν άπειράριθμα και κυρίως ότι: ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής [νά μήν ξεχνάμε αυτή τήν καιρία και δομική έννοια] έχει εισδύσει στους παραγωγικούς πόρους όλων των κοινωνιών, έχει καθυποτάξει ή καταστρέψει κάθε άλλη μορφή παραγωγής, ή άπολύτως έλεύθερη έως άσυδοσίας άγορά καταργεί κάθε πρόσκομμα ήθικης, πολιτικής, κρατικής, θεσμικής, θρησκευτικής τάξεως, ή μόνη τάξη πού αναγνωρίζεται είναι εκείνη πού προκύπτει από άτομικό, οικονομικό συμφέρον, ή οικονομία και μόνον ή καπιταλιστική οικονομία βρίσκεται στο τιμόνι των κοινωνιών, ή μοναδική σκέψη –ή σκέψη δηλαδή των λογιστηρίων– είναι αυτή πού όργανώνει τις κοινωνίες, τόν πολιτισμό, τις κοινωνικές σχέσεις, τέλος, ή μοναδική σκέψη της ύπερκυρίαρχης και πανίσχυρης, οικονομικά, τεχνολογικά, ιδεολογικά και στρατιωτικά μοναδικής υπερδύναμης, των ΗΠΑ, στο πλαίσιο του μονοπολισμού, είναι αυτή πού δικαιούται νά επιβάλλει τήν παγκόσμια τάξη, τή δική της τάξη, παρασύροντας στήν τροχιά της όλες τις άλλες δυνάμεις μικρού, μεσαίου και μεγάλου βεληγεκούς, ακόμη και γίγαντες –αλλά μέ πήλινα πόδια–, όπως ή ΕΕ. Αυτά είναι μιά βεβαιότητα πού δέν τήν άναιρεί ή τρομοκρατική τραγωδία στο Μανχάταν και τό Πεντάγωνο.

Τό δεύτερο σημείο: ή τάξη του μεταδιπολισμού, στήν πραγματικότητα είναι μιά παγκόσμια και άσυνάρτητη άταξία. Τήν είδαμε αυτή τήν άταξία, μέ τό έτσι θέλω, μέ δικαιολογίες τερατώδους άθαιρεσίας και ύποκρισίας, νά καταργεί στοιχειώδεις κανόνες νομιμότητας και δικαίου στον πόλεμο του Κόλπου, στις σχεδόν τελετουργικά, αλλά καθόλου άνόδυνες, έπαναλαμβανόμενες επίδρομές στο Ίράκ, τήν είδαμε στο Κόσοβο και στήν επίδρομή εναντίον της Γιουγκοσλαβίας, τή βλέπουμε στή χρησιμοποίηση των F16 από τόν ισραηλινό στρατό ενάντια στους Παλαιστινίους, στήν άρνηση των ΗΠΑ νά σεβαστούν τήν άπόφαση του Κιότο για τή μείωση των ρύπων, τή βλέπουμε και τώρα στήν έπαπειλούμενη τιμωρία κρατών πού υποθάλλουν τήν τρομοκρατία, τό Ίράκ, τό

Ίράν, τό 'Αφγανιστάν -55 μέ 60 εἶπε ὁ Ἄμερικανός ὑπουργός εἶναι αὐτά τά κράτη, τά μισά δηλαδή τοῦ ΟΗΕ, χωρίς νά περιλαμβάνει, βεβαίως, μέσα σ' αὐτά τίς ἴδιες τίς ΗΠΑ πού ἐνίσχυσαν τούς Τάλμπαν καί τόν ἴδιο τόν Μπίν Λάντεν. Ἡ ἴδια ἡ ἐκστρατεία «ἀπεριόριστης δικαιοσύνης» πού ἐξαπολύουν οἱ ΗΠΑ, μέ ἀνομολόγητους ἀκόμα τους στόχους, δέν εἶναι παρά μιά γιγάντωση τῆς ἀταξίας μέ τήν ὁποία θά ἐπιδιώξουν νά ἀνορθώσουν τό γόητρό τους καί νά ἱκανοποιήσουν τό αἶσθημα ἀντεκδίκησης πού συρρέχει τόν μέσο ἀμερικανό πολίτη.

Ὅταν ὁμως καταπαντῶνται οἱ στοιχειωδέστατοι κανόνες συμβίωσης, ὅταν ὡς ὑπεύθυνοι τῶν δεινῶν τοῦ κόσμου ὑποδεικνύονται τά «κράτη-ταραξίες» ἡ ἀληθῆρια κράτη ὅπως λέει ὁ Μπούς -τό Ἰράκ, τό Ἰράν, τό Ἄφγανιστάν, ἡ Λιβύη, οἱ Παλαιστίνιοι, αὐριο ἰσως ἡ Κίνα- τότε ὅποιος σπέρνει ἀνέμους θερίζει θύελλες. Τότε καί κάποιοι ἄλλοι ἐπίσης γράφουν στά παλιά τους παπούτσια τήν τάξη τοῦ δικαίου καί θέλουν νά ἐπιβάλλουν τή δική τους τάξη.

Καί ἔνα τρίτο στοιχεῖο πού γιγαντώνεται αὐτό τόν καιρό καί πού, ἐνῶ οἱ ἰδεολογικές του ρίζες εἶναι πολύ παλιές, μετά τή 11 Σεπτέμβρη, εἰδικά στόν τόπο μας, γνωρίζει ἰδιαίτερη ἔξαρση. Πρόκειται γιά ἔνα εἶδος, ἐμμεσης ἡ καί ἀμεσης εὐμένειας ἡ ἀσυλίας ἀπέναντι στήν τρομοκρατία.

Πολλοί αὐτές τίς ἡμέρες, μαθαίνοντας τό πλῆγμα ἐναντίον τῶν ΗΠΑ ἐξέφρασαν ἔνα αἶσθημα εὐφροσύνης, καί σάν «καλά νά πάθουν μέ τά τόσα πού ἔχουν κάνει». Ἡ ἐξέφρασαν μιά ὑποτίμηση γιά τή μαζική δολοφονία με προεξάρχουσα τήν Ἄλ. Παπαρήγα τοῦ ΚΚΕ: «οὔτε χαιρόμαστε οὔτε κλαίμε». Ὅλα αὐτά καί διάφορα ἄλλα λαϊκιστικά ἰδεολογήματα καί συμψηφισμοί τοῦ τρόμου, δέν εἶναι παρά μιά δικαίωση καί δικαιολόγηση, ἔστω συναισθηματική τῆς τρομοκρατίας. Ἐδῶ ἀνταμώνονται πολλά: Λέγεται ὅτι ὅταν οἱ Ἄμερικανοί ἀσκοῦν σκληρή τρομοκρατία στό Ἰράκ ἡ στή Σερβία δίκιο ἔχουν, καί μπράβο τους, ὅσοι τούς τό ἀνταποδίδουν μέ τό ἴδιο νόμισμα. Ἄκουε ἐπίσης νά λέγεται ὅτι αὐτό πού συνέβη δέν εἶναι παρά ἡ ἐναρξη ἑνός πολέμου τοῦ φτωχοῦ νότου ἐναντίον τοῦ πλούσιου βορρά· οἱ πεινασμένοι καί οἱ καταληστευμένοι τοῦ νότου βρίσκουν στήν τρομοκρατία ἔνα μέσον ν' ἀντισταθοῦν στήν καταπίεση πού ἀσκεῖ ὁ βορράς, ἄρα ὁ πόλεμός τους εἶναι δίκαιος.

Τό πρῶτο πού δέν ἄλλαξε, παρά τό χτύπημα καί τήν κατάρρευση τῶν οὐρανοξυστῶν, εἶναι τό παγκόσμιο σύστημα τοῦ ὀλοκληρωτικοῦ καπιταλισμοῦ, ἡ οὐσία δηλαδή καί τό περιεχόμενο τῆς ὀνομαζόμενης παγκοσμιοποίησης.

Ὅμως ἡ μαζική δολοφονία δέν εἶναι μέσον χειραφέτησης. Εἶναι σάν νά ἀναγνωρίζαμε ὅτι οἱ τρομοκράτες, οἱ ὅποιοι τρομοκράτες, διαθέτουν ἐκτός ἀπό σκοπούς ἱεροῦ καί κάποια ἐξουσιοδότηση ἐκ μέρους τῶν φτωχῶν, μιά νομιμοποίηση. Σέ τοῦτον τό Ἀρμαγεδῶν ἡ τρομοκρατία μοιάζει σάν νά εἶναι ἡ τιμωρός χεῖρ ἐναντίον τοῦ κακοῦ Θερίου τῆς Ἀποκαλύψεως. Τό Θηρίο ὁμως δέν καταπολεμεῖται ἀπό ἔνα ἄλλο ἐξίσου θηριώδες Θηρίο κι ἐν πάση περιπτώσει τό Θηρίο τῆς τρομοκρατίας, ἀκριβῶς ἐπειδή εἶναι θηρίο, δέν βρυχᾶται γιά ἔνα καλύτερο κόσμο. Ὁ Χίτλερ μιλοῦσε πολύ ἀντιπλουτοκρατικά, ἀκόμη καί ἀντικαπιταλιστικά. Ὡστόσο τά δείγματα γραφῆς πού ἔδωσε στήν ἴδια τή Γερμανία, στά στρατόπεδα ἐξολόθρευσης καί στίς κατεχόμενες χώρες προοιωνίζονταν τήν πιό ζοφερή κοινωνία πού σκέφτηκε ποτέ ἀνθρώπινος νοῦς.

Ἄς κρατήσουμε ὁμως μιά συνέχεια ἀκόμη πού προκύπτει ἀπό τήν ἱστορία τῆς Ἀριστερᾶς, ἀλλά καί ἀπό σημερινά ἀξιακά συστήματα τῶν ἀριστερῶν ὅλου τοῦ κόσμου.

- Δέν μπορούμε νά εἶμαστε μέ τήν τρομοκρατία, νά ἐπιχαίρουμε ὅταν νομίζουμε ὅτι τά ἀποτελέσματά της πλήττουν τούς ἀντιπάλους τῶν λαῶν.

- Δέν μπορούμε νά εἶμαστε μέ τήν τρομοκρατία διότι, σν τοῖς ἄλλοις, εἶμαστε ἀδιαπραγμάτευτα ἐνάντιοι στήν τρομοκρατία πού ἀσκοῦν οἱ ἱμπεριαλιστές, π.χ. στό Κόσοβο. Ὅχι δύο μέτρα καί δύο σταθμά.

- Ἡ τρομοκρατία δέν βγάζει τόν κόσμο ἀπό τό σπίτι του καί τό καθοῦκι του· τόν κλείνει ἀκόμη περισσότερο μέσα στήν περιδεή ἀπομόνωσή του. Καί μεῖς ξέρουμε καί πιστεύουμε ὅτι μόνο μέ τή δράση τῶν μαζῶν ἀλλάζει στό καλύτερο ὁ κόσμος.

- Δέν εἶμαστε μέ τήν τρομοκρατία διότι ἐντέλει ἐκεῖνο πού πετυχαίνει εἶναι ὁ πολλαπλασιασμός καί ἡ ἐνδυνάμωση τῶν ἀστυνομικῶν καί κατασταλτικῶν μηχανισμῶν.

- Δέν εἶμαστε μέ τήν τρομοκρατία καί τούς τρομοκράτες διότι οἱ λαοί δέν μποροῦν νά υἱοθετήσουν τίς ἀφανεῖς καί μηδενιστικές μεθόδους τους. Οἱ λαοί καί οἱ μάζες ὑπάρχουν καί δροῦν στό φῶς, αὐτοπροσώπως, ἀκόμη κι ὅταν ἀναγκάζονται, θέλοντας καί μῆ, νά μποῦν σέ πόλεμο. Τό μέσον εἶναι ἀνίερο· δέν μπορεῖ νά τό ἐξαγνίσει κανένας ἱερός σκοπός. Ἀντίθετα

**Δέν βρισκόμαστε σέ πόλεμο πολιτισμῶν,
τῆς πεπολιτισμένης Δύσης κατά
τῆς βάρβαρης Ἀσίας,
τῆς χριστιανοσύνης κατά τοῦ Ἰσλάμ.
Δέν θέλουμε ἡ Ἑλλάδα νά συμμετάσχει
σέ πολεμικές ἐπιχειρήσεις ἢ, ἔστω
νά τίς στηρίξει.**

εἶναι τέτοιο τό μέσον πού μετατρέπει σέ ἀνίερο καί τόν ιερότερο σκοπό. Ἡ τρομοκρατία εἶναι ἀντιδημοκρατικός καί ἀδιαφανής μηχανισμός. Οἱ λαοί ὅμως παλεύουν ὄχι σέ μηχανισμούς ἀλλά σέ ὁργανώσεις, σέ θεσμούς μέ δημοκρατία καί διαφάνεια.

Ἡ Ἀριστερά, ἡ ἱστορική Ἀριστερά, ποτέ δέν ἔκανε δική της τήν πρακτική καί τήν ἰδεολογία τῆς τρομοκρατίας, παρόλο πού σέ κάποιες ζοφερές στιγμές τῆς ἱστορίας της χρησιμοποιήθηκαν ἐκ μέρους της μέθοδοι τρομοκρατικές. Οἱ κομμουνιστές, οἱ ἐπαναστάτες ὅλων τῶν τάσεων κατηγοροῦνταν πάντοτε ἀπό τούς ἀντιπάλους τους ὡς τρομοκράτες, ληστές καί ἐκτελοῦνταν σέ συνοπτικές διαδικασίες, καθόσον τρομοκράτες. Ὅχι δέν ἦταν, ἂν καί χρησιμοποίησαν τήν ἐνοπλη πάλη στίς ἐποχές πού ὅλοι ἔκαναν πολιτική μέ τά ὄπλα. Ἡ τρομοκρατική φαντασίωση κι ὁ μηδενισμός τῆς τρομοκρατίας δέν μπορεῖ νά δυναστεύει τίς συνειδήσεις τῶν ἀριστερῶν. Ἡ ἂν τίς κατέχει δέν εἶναι παρά ἡ ἐπιστροφή τοῦ ἀπωθημένου. Ἀρρώστια δηλαδή.

Καί τώρα τί γίνεται; Τώρα ἄρχισαν τά δύσκολα, τά ἀθέβαια, τά ἀμήχανα. «Εἶμαστε ὅλοι Ἀμερικανοί», ἔγραφε πρό ἡμερῶν μιά γαλλική ἐφημερίδα παγκοσμίου κύρους, *Le Monde*, παραφράζοντας τή φράση τοῦ Ἐνγκελς τόν προπερασμένο αἰῶνα πού διακήρυξε ὅτι «εἶμαστε ὅλοι Πολωνοί». Ὅχι. Δέν εἶμαστε ὅλοι Ἀμερικανοί. Δέν θέλουμε τήν ἐνεργοποίηση τοῦ ἄρ-

θρου 5 τοῦ καταστατικοῦ τοῦ ΝΑΤΟ. Δέν θέλουμε τήν τυφλή ἐνοχοποίηση λαῶν καί κρατῶν. Δέν δεχόμαστε τή θεωρία τῶν «κρατῶν ταραξιῶν». Δέν εἶμαστε νεοφιλελεύθεροι. Δέν δεχόμαστε τή μοναδική σκέψη. Δέν δεχόμαστε τόν ἀμερικανικό τρόπο ζωῆς, αὐτόν τόν ἀχόρταγο καταναλωτισμό πού ἀλώνει τόν φαντασιακό-συμβολικό κόσμο τοῦ κόσμου. Δέν βρισκόμαστε σέ πόλεμο πολιτισμῶν, τῆς πεπολιτισμένης Δύσης κατά τῆς βάρβαρης Ἀσίας, τῆς χριστιανοσύνης κατά τοῦ Ἰσλάμ. Δέν θέλουμε ἡ Ἑλλάδα νά συμμετάσχει σέ πολεμικές ἐπιχειρήσεις ἢ, ἔστω νά τίς στηρίξει.

Τρομοκρατία ὑπάρχει, τό ξέρομε, τήν εἶδαμε καί τήν καταδικάζουμε ἀπερίφραστα, ὅπως καταδικάζουμε ἀπερίφραστα τήν ἀπάντηση στήν τρομοκρατία μέ τίς μεθόδους τοῦ τρόμου καί τῆς συλλογικῆς εὐθύνης πού ἐτοιμάζει ἤδη ἡ ἀμερικανική ἀρμάδα.

Ἀπάντηση στήν τρομοκρατία δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει παρά μόνο μέσα σέ ἕνα πνεῦμα καταλλαγῆς εἰρήνευσης στίς περιοχές πού ὑπάρχει ἐνταση καί πόλεμος ὅπως στήν Παλαιστίνη καί στά Βαλκάνια, σέ ἕνα πνεῦμα δικαιοσύνης καί ἀναγνώρισης στόν Τρίτο Κόσμο τοῦ δικαιώματός του στή ζωή. Ἄν ἀπορρίπτουμε θεωρητικά καί πρακτικά τήν τρομοκρατία στόν τόπο μας, ἂν τῆς στεροῦμε τά ἐρείσματα κανέναν Τάλμπαν δέν μπορεῖ νά περάσει. Ἄλλ' οὔτε καί οἱ ἀμερικανικές ἀρμάδες. Γιά ἕνα πράγμα εἶμαστε ἀπολύτως σίγουροι. Οἱ ἱεροί πόλεμοι, εἴτε τήν ἱερότητά τους τήν ἐπικαλοῦνται οἱ πεπολιτισμένοι τῆς Δύσης εἴτε οἱ ἰσλαμιστές-φονταμενταλιστές ὁδηγοῦν τήν ἀνθρωπότητα στό χάος, στήν ὀπισθοδρόμηση, ἐκεῖ πού νομοθετοῦν τά ἄγρια ἐνστικτα τῆς ἐκδίκησης καί τοῦ φανατισμοῦ.



Ολα πήγαιναν καλά. Η Σερβία γονατισμένη, μόλις είχε πουλήσει τόν Μιλόσεβιτς στο Διεθνές Δικαστήριο για μιά χούφτα δολάρια (στή συνέχεια θά μάθουμε ότι ένα μέρος τους θά χρησιμοποιηθεί για νά πληρωθούν τά χρέη πού έχουν συσσωρευτεί από τήν εποχή του Τίτο). Τό ΝΑΤΟ επέκτεινόταν πρὸς τά ἀνατολικά μπροστά σέ μιά Ρωσία ἀνίσχυρη. Μπορούσαν, ἀτιμώρητα, «νά βομβαρδίζουν τόν Σαντάμ Χουσεϊν» (δηλαδή τόν ἰρακινό λαό) ὅποτε τούς ἄρρεσε. Ὁ UCK εἶχε εἰσβάλλει στήν ΠΓΔ τῆς Μακεδονίας, ἡ ὁποία ἐπρεπε νά δεχτεῖ τήν κωμωδία τοῦ ἀφοπλισμοῦ του ἀπό αὐτούς πού τόν εἶχαν ἐξοπλίσει. Τά παλαιστινιακά ἐδάφη ἐλέγχονταν καί οἱ ἠγέτες τους δολοφονοῦνταν ἀπό ἐξυπνες δόμβες. Αὐτά τά τελευταῖα χρόνια ὅσοι εἶχαν μετοχές εὐμεροῦσαν ὅσο σπάνια στήν ἱστορία. Ἡ Ἀριστερά δέν ὑπῆρχε πιά, ὅλα τά κόμματα εἶχαν συνταχθεῖ μέ τόν νεοφιλελευθερισμό καί τόν «ἀνθρωπιστικό» στρατιωτικό ἐπεμβατισμό. Ἐν ὀλίγοις, ἔστω καί ἂν δέν εἶχαμε ἀκόμη φτάσει στό «τέλος τῆς ἱστορίας», ὁ ροῦς τῆς ἦταν ἐλεγχόμενος καί τό χάπυ ἐντ τῆς προβλεπόμενου.

Καί μετά, τό σόκ, ἡ ἐκπλήξη, ἡ φρίκη: ἡ μεγαλύτερη δύναμη ὄλων τῶν ἐποχῶν χτυπημένη στό ἴδιο τό κέντρο τοῦ πλούτου καί τῆς ἰσχύος τῆς. Ἐνα δίκτυο τῆς πύο ἐξελιγμένης ἠλεκτρονικῆς κατασκοπείας δέν μπόρεσε νά κάνει τίποτα γιά νά προλάβει τήν καταστροφή. Δέν συμεριζομαι βέβαια τίς «ἀξίες» τῆς Ἀμερικανίδας πρῶην Ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν, τῆς κας Ὀλμπράιτ, ἡ ὁποία ὅταν ρωτήθηκε ἂν ὁ θάνατος μισοῦ ἑκατομμυρίου παιδιῶν στό Ἰράκ «ἀξίζει τόν κόπο» ἀπάντησε: «Εἶναι μιά δύσκολη ἐπιλογή, ἀλλά ναι, ἀξίζει τόν κόπο». Ἡ σφαγή ἀθῶων πολιτῶν δέν μοῦ φαίνεται ποτέ ἐπιθυμητή. Αὐτό ὅμως δέν μέ ἐμποδίζει νά θεωρῶ ἀπαραίτητο, μέ τήν εὐκαιρία αὐτῆς τῆς τραγωδίας, νά θέσω μερικά ἐρωτήματα.

Ἐνας Ἀμερικανός εἰρηνιστής, ὁ A.J. Muste, εἶχε παρατηρήσει ὅτι, σέ ὄλους τούς πολέμους, τό πρόβλημα τίθεται ἀπό τόν νικητή: πράγματι εἶχε μάθει ὅτι ἡ βία ἀποδίδει. Ὅλη ἡ μεταπολεμική ἱστορία εἰκονογραφεῖ τήν εὐστοχία αὐτῆς τῆς παρατήρησης. Στίς ΗΠΑ, τό Ὑπουργεῖο Πολέμου μετονομάστηκε σέ Ὑπουργεῖο Ἀμύνης, ἐνῶ στήν πραγματικότητα κανένας ἄμεσος κίνδυνος δέν τίς ἀπειλοῦσε. Οἱ διαδοχικές ἀμερικανικές κυβερνήσεις ρίχτηκαν σέ ἐκστρατείες στρατιωτικῶν ἐπεμβάσεων καί πολιτικῶν

Μερικά ἐρωτήματα πρὸς τήν αὐτοκρατορία καί τούς ἄλλους

τοῦ Ζάν Μπρικμόν*

ἀποσταθεροποιήσεων, τέτοιες πού χρειάζεται πολύ καλή θέληση γιά νά δοῦμε σέ αὐτές μόνον μιά προσπάθεια συγκράτησης τῆς ἐξάπλωσης τοῦ κομμουνισμοῦ (τί σχέση εἶχαν μέ τόν κομμουνισμό μετριοπαθεῖς ἐθνικιστικές κυβερνήσεις, ὅπως αὐτές τοῦ Γκουλάρ στή Βραζιλία, τοῦ Μοσαντέκ στό Ἰράν ἢ τοῦ Ἀρμπένζ στή Γουατεμάλα;) Ἀλλά ἄς περιοριστοῦμε στήν ἐπικαιρότητα καί ἄς προσπαθήσουμε νά δοῦμε πῶς μπορεῖ νά τήν ἀντιλαμβάνονται ἐκτός Δύσης. Καί αὐτό δέν σημαίνει νά προσπαθήσουμε νά σκεφτοῦμε μέ τούς ὄρους ἐνός ἄλλου πολιτισμοῦ ἢ μίας ἄλλης θρησκείας, ἀλλά ἀπλῶς νά ἀναρωτηθοῦμε πῶς θά ἀντιδρούσαμε ἐάν βρισκόμασταν ἀπέναντι σέ ὀρισμένες καταστάσεις.

- *Τό πρωτόκολλο τοῦ Κυτό.* Οἱ ἀμερικανικές ἀντιρροήσεις δέν ἦταν βασικά ἐπιστημονικές, ἀλλά τοῦ τύπου «αὐτό βλάπτει τήν οἰκονομία μας». Πῶς ἀντιλαμβάνονται αὐτή τήν ἀντίδραση οἱ ἄνθρωποι πού δουλεύουν δώδεκα ὥρες τῆ μέρα γιά μισθοῦς πείνας;
- *Ἡ συνδιάσκεψη τοῦ Ντυρμπάν.* Ἡ Δύση ἀρνεῖται κάθε ἰδέα ἐπανορθώσεων γιά τή δουλεία καί τήν ἀποικιοκρατία. Ἀλλά πῶς νά μήν δεῖς ὅτι τό κράτος τοῦ Ἰσραήλ λειτουργεῖ ὡς ἐπανόρθωση γιά τίς ἀντισημιτικές διώξεις, μόνον πού σέ αὐτή τήν περίπτωση οἱ Ἀραβες πληρώνουν τό τίμημα γιά τά ἐγκλήματα πού διέπραξαν Εὐρωπαῖοι; Καί πῶς νά μήν καταλάβεις ὅτι αὐτή ἡ μετάθεση εὐθύνης γίνεται ἀντιληπτή ἀπό τά θύματα τῆς ἀποικιοκρατίας ὡς ἐκδήλωση ρατσισμοῦ;
- *Ἡ ΠΓΔ τῆς Μακεδονίας.* Νά μιά χώρα πού ἡ Δύση ὠθησε στήν ἀνεξαρτησία γιά νά ἀποδυναμώσει τή Σερβία καί τῆς ὁποίας ἡ κυβέρνηση ἀκολουθοῦσε πάντα πιστά τίς ἐντολές τῶν Δυτικῶν. Ὑφίσταται τίς ἐπιθέσεις τρομοκρατῶν πού τοῦς ἔχει ἐξοπλίσει τό ΝΑΤΟ καί οἱ ὁποῖοι προέρχονται ἀπό ἐδάφη πού αὐτό ἐλέγχει. Πῶς τό ἀντιλαμβάνονται αὐτό οἱ ὀρ-

* Ὁ Ζάν Μπρικμόν εἶναι καθηγητής τῆς φυσικῆς στό Πανεπιστήμιο τῆς Λουβαίν, Βέλγιο.

**Στό βαθμό πού οί σκοταδιστικές
καί φεουδαρχικές δυνάμεις
μπορούσαν νά χρησιμοποιηθοῦν
ένάντια στήν Ἀριστερά,
χρησιμοποιήθηκαν κατά κόρον.**

**Ἄν οί κατηγορίες πού
ἐκτοξεύτηκαν ἐνάντια σέ αὐτές
τίς δυνάμεις εἶναι βάσιμες, τότε
εἶναι ἡ κατάλληλη στιγμή
νά σκεφτοῦμε αὐτή τήν περίεργη
εἰρωνεία τῆς ἱστορίας.**

θόδοξοι Σλάβοι, ἰδίως μετά τήν ἐκδίωξη, κάτω ἀπό τά βλήματα τοῦ ΝΑΤΟ, τοῦ σερβικοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τό Κόσοβο καί τήν ξεριζώμα ἑνός μεγάλου μέρους τῆς πολιτιστικῆς του κληρονομιάς;

- *Τό Ἀφγανιστάν.* Οἱ Ἀμερικανοί δέν δίστασαν νά ἐκπαιδεύσουν καί νά ἐξοπλίσουν τόν Μπίν Λάντεν γιά νά ἀποσταθεροποιήσουν τή Σοβιετική Ἐνωση, σύμφωνα μέ ἕνα σενάριο τοῦ Ζ. Μπρεξίνσκι, σύμβουλου τοῦ προέδρου Κάρτερ. Πόσοι ἄνθρωποι πεθαίνουν σ' αὐτό τό παιχνίδι πού ὁ Ζ. Μπρεξίνσκι ἀποκαλεῖ «ἡ μεγάλη σακαιέρα»; Καί πόσοι τρομοκράτες, στήν Ἀσία, τήν Κεντρική Ἀμερική, τά Βαλκάνια ἢ τή Μέση Ἀνατολή «ἀπολύθηκαν» ἀφού ἐξυπηρετήσαν τόν «ἐλεύθερο κόσμο»;
- *Τό Ἰράκ.* Ὁ πληθυσμός στραγγαλίζεται ἀπό ἕνα ἐμπόργκο πού σκότωσε χιλιάδες ἀνθρώπους οἱ ὅποιοι εἶναι καί αὐτοί, ἀκόμη καί ἂν δέν τοῦς δείχνει ἡ τηλεόραση, θύματα ἀνάμεσα στούς ἀμάχους. Καί ὅλα αὐτά γιατί τό Ἰράκ ἐπιχείρησε νά ἀνακτήσει πετρελαιοπηγές πού οἱ Βρετανοί εἶχαν ντέ φάκτο κατασχέσει. Ἄς τό συγκρίνουμε μέ τή μεταχείριση πού ἐπιφυλάχτηκε στό Ἰσραήλ, τό ὅποιο κατέχει ἐντελῶς παράνομα τά ἐδάφη πού κατέκτησε τό 1967. Πιστεύει κανεῖς πραγματικά ὅτι ἡ γενικά ἀποδεκτή στή Δύση ἰδέα σύμφωνα μέ τήν ὁποία γιά ὅλα αὐτά εὐθύνεται ὁ Σαντάμ Χουσεῖν μπορεῖ νά ἐντυπωσιάσει τόν ὁποιοδήποτε στόν ἀραβο-μουσουλμανικό κόσμο;
- *Ἡ Κίνα.* Ὅταν ἕνα ἀμερικανικό κατασκοπευτικό ἀεροπλάνο καταρρίφτηκε κατά μήκος τῶν κινεζικῶν ἀκτῶν καί τό πλήρωμά του φυλακίστηκε γιά λίγο, ἡ ἀντίδραση ἦταν ἡ ἀγανάκτηση: Πῶς τολμοῦν οἱ Κινέζοι; Ἀλλά πόσα κινέζικα ἢ ἰνδικά ἀεροπλάνα ριψοκινδυνεύουν τόσο κοντά στίς ἀμερικανικές ἀκτές;
- Εἶναι πραγματικά κατελείγουσα ἀνάγκη νά διασπαθιστοῦν

πολύτιμοι πόροι τοῦ πλανήτη, μεταξύ τῶν ὁποίων καί ἡ εὐφυΐα, γιά νά κατασκευαστεῖ μιά ἀντιπυραυλική ἀσπίδα πού δέν θά προστατεύει τίς ΗΠΑ ἐνάντια στίς τρομοκρατικές ἐνέργειες καί, μακροπρόθεσμα, οὔτε ἐνάντια στίς πυρηνικές ἐπιθέσεις;

Ἄν αὐτά δέν δικαιολογοῦν τήν τρομοκρατία, θά πεῖ κάποιος. Ἔστω, ἀλλά αὐτά ἐπιτρέπουν νά καταλάβουμε γιατί ἡ ἀντίδραση ἔξω ἀπό τίς ΗΠΑ εἶναι συχνά συγκρατημένη: συμπάθεια γιά τά θύματα, νάί, συμπάθεια γιά τήν ἀμερικανική κυβέρνηση ἢ ὁποία προσπαθεῖ νά παίξει μέ αὐτά τά συναισθήματα γιά νά νομιμοποιήσει τίς πολιτικές της καί πού ἐτοιμάζει νά παραβιάσει γιά μιά ἀκόμη φορά τό διεθνές δίκαιο, ὄχι.

Ἄπό καθαρή σύμπτωση, αὐτές οἱ τρομοκρατικές ἐπιθέσεις ἔγιναν στίς 11 Σεπτεμβρίου, ἐπέτειο τῆς ἀνατροπῆς τοῦ Ἀλλιέντε, πού σημάδεψε ὄχι μόνο τήν ἐγκαθίδρυση τῆς πρώτης νεοφιλελεύθερης κυβέρνησης, τῆς κυβέρνησης τοῦ Πινοσέτ, ἀλλά ἐπίσης τήν ἀρχή τοῦ τέλους τῶν κινήματων ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας στόν τρίτο κόσμο —σέ γενικές γραμμές, αὐτά πού γῆγχαν ἀπό τή Συνδιάσκεψη τοῦ Μπαντούγγκ— τά ὅποια ἐπρόκειτο σύντομα νά ὑποκλιθοῦν ὅλα μπροστά στά προστάγματα τῶν ΗΠΑ καί τοῦ ΔΝΤ. Αὐτή ἡ σύμπτωση ὑπενθυμίζει ὅτι ἡ νίκη τῆς Δύσης ἐνάντια στά ἀνεξάρτητα πολιτικά κινήματα στόν Τρίτο Κόσμο κατακτιήθηκε μέ μέσα ἐλάχιστα δημοκρατικά: ὁ Πινοσέτ, βέβαια, ἀλλά καί ὁ Σουχάρτο, ἡ δολοφονία τοῦ Λουμούμπα, οἱ τρομοκρατικοί στρατοί στήν Κεντρική Ἀμερική, καί last but not least, ἡ ὑποστήριξη τῶν «καλῶν» φονταμενταλιστῶν μουσουλμάνων στή Σαουδική Ἀραβία καί στό Ἀφγανιστάν.

Πράγματι, στό βαθμό πού οἱ σκοταδιστικές καί φεουδαρχικές δυνάμεις μποροῦσαν νά χρησιμοποιηθοῦν ἐνάντια στήν Ἀριστερά, χρησιμοποιήθηκαν κατά κόρον. Ἄν οἱ κατηγορίες πού ἐκτοξεύτηκαν ἐνάντια σέ αὐτές τίς δυνάμεις εἶναι βάσιμες, τότε εἶναι ἡ κατάλληλη στιγμή νά σκεφτοῦμε αὐτή τήν περίεργη εἰρωνεία τῆς ἱστορίας.

Ὁ Μάρξ θεωροῦσε ὅτι ἡ πολιτική πάλη ἐνάντια στήν καταπίεση θά εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν ὑποχώρηση τοῦ θρησκευτικοῦ σκοταδισμοῦ. Ἐδῶ καί μιά εἰκοσαετία παρακολουθοῦμε τήν ἀντίστροφη κίνηση: ὅσο ἡ Ἀριστερά ἔχανε ἔδαφος τόσο δυνάμωνε ὁ σκοταδισμός, καί ὄχι μόνο στό μουσουλμανι-

κό κόσμο. Καί αυτό σέ μεγάλο βαθμό γιατί ό θρησκευτικός φονταμενταλισμός αναδείχτηκε στή μόνη δυνατή μορφή διαμαρτυρίας έναντια σέ αυτή τήν «κοιλιάδα τών δακρύων» πού είναι ή Γη.

Στή Δύση, θά χειροκροτήσουν βέβαια τίς «αύστηρές απαντήσεις» όταν θά δοθοῦν. Θά βρεθεῖ πληθώρα διανοουμένων γιά νά συνδέσει τίς τρομοκρατικές ἐπιθέσεις μέ ό,τι τούς ἐνοχλεῖ σέ αυτό τόν κόσμο: τόν Σαντάμ Χουσεῖν, τούς Δυτικούς εἰρημιστές, τό ἀπελευθερωτικό κίνημα τών Παλαιστινίων καί, μιά καί εἴμαστε ἐδῶ, τό κίνημα «έναντια στήν παγκοσμιοποίηση». Θά κατασκευαστοῦν ἀκόμη περισσότερα κατασκοπευτικά δίκτυα. Θά ἐλέγχονται καλύτερα οἱ πολίτες, θά διηγηθοῦν διδακτικές ἱστορίες γιά τόν ἀγῶνα ανάμεσα στό Καλό καί στό Κακό καί γιά τούς κακούς πού μᾶς ἐπιτίθενται γιατί δέν ἀγαποῦν οὔτε τή δημοκρατία οὔτε τήν ἀπελευθέρωση τών γυναικῶν οὔτε τόν πολιτισμικό πλουραλισμό. Θά ἐξηγήσουν ὅτι αὐτή ή βαρβαρότητα μᾶς εἶναι ξένη: πράγματι, προτιμᾶμε νά βομβαρδίζουμε ἀπό ψηλά ή νά σιγοψήνουμε τούς ἀνθρώπους μέσω ἐμπόργκο. Ἀλλά ὅλα αὐτά δέν θά λύσουν κανένα πρόβλημα κατά βάθος. Ἡ τρομοκρατία φυτρώνει σέ ἕνα εὐφορο γιά ἐξέγερση ἔδαφος πού εἶναι καί αὐτή ή ἴδια καρπός τῆς ἀδικίας τοῦ κόσμου.

Φοβόμαστε ὅτι αὐτές οἱ τρομοκρατικές ἐπιθέσεις ἔχουν τουλάχιστον δύο ἄμεσες ἀρνητικές πολιτικές συνέπειες: ἀφενός, ὁ ἀμερικανικός πληθυσμός, πού χαρακτηρίζεται στήν μεγάλη πλειοψηφία του ἀπό ἕναν ἀνησυχητικό ἐθνικισμό, ὑπάρχει κίνδυνος νά συσπειρωθεῖ «γύρω ἀπό τή σημαία», ὅπως λέ-

Ὁ ἀμερικανικός πληθυσμός, πού χαρακτηρίζεται στήν μεγάλη πλειοψηφία του ἀπό ἕναν ἀνησυχητικό ἐθνικισμό, ὑπάρχει κίνδυνος νά συσπειρωθεῖ «γύρω ἀπό τή σημαία», ὅπως λένε, καί νά στηρίξει τήν πολιτική τῆς κυβέρνησῆς του, ὅσο βάρβαρη κι ἂν εἶναι.

νε, καί νά στηρίξει τήν πολιτική τῆς κυβέρνησῆς του, ὅσο βάρβαρη κι ἂν εἶναι. Θά θελήσει, περισσότερο ἀπό ποτέ, «νά διαφυλάξει τόν τρόπο ζωῆς του», χωρίς νά ἀναρωτηθεῖ τί κοστίζει αὐτό στόν ὑπόλοιπο πλανήτη. Τά δειλά κινήματα ἐτεροδοξίας πού εἶδαν τό φῶς μετά τό Σηάτλ ἀναμφίβολα θά περιθωριοποιηθοῦν, ἂν δέν ποινικοποιηθοῦν. Ἀφετέρου, ἑκατομμύρια ἀνθρώποι νικημένοι, ταπεινωμένοι καί ἀφανισμένοι ἀπό τίς ΗΠΑ σέ ὅλο τόν κόσμο θά ἔχουν τήν τάση νά δοῦν στήν τρομοκρατία τό μόνο ὄπλο πού μπορεῖ πραγματικά νά κτυπήσει τήν αυτοκρατορία.

Νά γιατί ὁ πολιτικός –καί ὄχι τρομοκρατικός– ἀγῶνας ἐναντία τήν πολιτιστική, οικονομική καί κυρίως στρατιωτική κυριαρχία μᾶς ἐλάχιστης μειοψηφίας τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους πάνω στήν τεράστια πλειοψηφία εἶναι περισσότερο ἀπό ποτέ ἀναγκαῖος.



Ο σχεδιασμός [της επίθεσης] βασιζόταν στο να καταληφθούν πολλά αεροπλάνα της γραμμής μέσα σε μισή ώρα. Έπρεπε να πετάξουν από τα δυτικά στα ανατολικά ώστε να έχουν όσο το δυνατόν περισσότερα καύσιμα. Τό πρώτο θά χτυπούσε τόν δόρειο Πύργο τή στιγμή ακριβώς πού ή εργάσιμη ήμέρα θά έφτανε στό κορυφαίο της σημείο. Μετά από ένα διάστημα δεκατέντε λεπτών θά έπρεπε να ακολουθήσει τό δεύτερο χτύπημα ώστε να μαζευτεί ό κόσμος, σε όλο τόν πλανήτη, μπροστά στις οθόνες της τηλεόρασης. Τή στιγμή πού εξασφαλίστηκε ή παγκόσμια προσοχή ή νεαρή Αμερική γέρασε ξαφνικά (...). Όστόσο καμιά όραματική ιδιοφυΐα του κινηματογράφου δέν μπορούσε να έλπιζει ότι θά πετύχαινε αυτή τή διπλή κατάρρευση πού τό μέγεθος τών Πύργων πρόσφερε σε άργό ρυθμό. Η κατάρρευση ενός οικοδομήματος από μπετόν και σίδηρο μετατρέποταν σε άξέχαστη μεταφορά. Η στιγμή αυτή ήταν ή αποθέωση της μεταμοντέρνας εποχής – έποχή τών εικόνων και τών προσλήψεών τους. Ο άνεμος επίσης ήταν ευνόϊκος: σε λίγες ώρες τό Μανχάταν φαινόταν σά να είχε δεχτεί μιά βόμβα δέκα μεγατόνων. (...)

Υπάρχει επίσης ό κίνδυνος πού αντιπροσωπεύουν τά πυρηνικά εργοστάσια, άνενεργά αυτήν τή στιγμή στις ΗΠΑ (άλλά άκόμη κανένα δέν άποενεργοποιήθηκε). Επιθέσεις του ίδιου τύπου, σε τέτοιους στόχους, θά μπορούσαν να μετατρέψουν τεράστιες περιοχές σε μολυσμένα νεκροταφεία από τό πλουτόνιο και έπί χιλιάδες χρόνια. Υπάρχει επίσης ή σχεδόν άνελόφρενική άπειλή τών τρομοκρατικών πυρηνικών όπλων, πού ίσως θά κατευθυνθούν εναντίον κάποιου πυρηνικού εργοστασίου. Ο Μπούς και οι σύμβουλοί του υπάρχουν ή κίνδυνος να μήν βρισκονται στο ύψος της κρισιμότητας μίας έννοιας: ή φρίκη της Τρίτης, παρά τήν άπέραντη κακοβουλία της, δέν ήταν παρά μιά αρχή. Βρισκόμαστε άκόμη στον πρώτο κύκλο.

Οι Αμερικανοί θά είναι τρομερά δύσκολο και οδυνηρό να άποδεχθούν τήν ιδέα ότι προκαλούν τό μίσος παντού, ένα μίσος όρατό. Πόσοι ξέρουν για παράδειγμα ότι ή κυβέρνησή τους έχει έκμηδενίσει τό 5% τουλάχιστον του πληθυσμού του Ιράκ; Πόσοι μπορούν να άναγάγουν αυτό τό ποσοστό σε ποσοστό έπί του άμερικανικού πληθυσμού (και να φτάσουν στα 14 εκατ.); Πολλές έθνικές ιδιομορφίες –ή έμπιστοσύνη στο έδαφος, ένας πατριωτισμός πío φλογερός άπ' ό,τι στην Ευρώπη, μιά τονισμένη άδιαφορία για τή γεωγραφία– δημιούργησαν έλλειψη συμπάθειας προς τά δεινά τών μακρινών λαών. (...)

Τό να λέει κανείς ότι οι επιθέσεις ήταν «άνανδρες» δέν χρησιμεύει σε τίποτε. Ο τρόμος άπλώνει πάντοτε τις ρίζες του μέσα στην ύστερία και τήν ψυχωσική άνασφάλεια. Όστόσο πρέπει να γνωρίζουμε τους έχθρούς μας. Οι πυροσβέστες δέν φοβήθηκαν να πεθάνουν για μιά ιδέα. Οι καμικάζι άνήκουν σε άλλη νοητική κατηγορία από μās και ή άποτελεσματικότητά τους στον άγώνα δέν έχει τό ίσοδύναμό της στη δική μας πλευρά. Προφανώς δέν έχουν παρά περιφρόνηση για τή ζωή. Μέ τον ίδιο τρόπο περιφρονούν και τό θάνατο. Στόχος τους ήταν να βασανίσουν δεκάδες χιλιάδες άτομα και να τρομοκρατήσουν

* Ο Martin Amis είναι Άγγλος συγγραφέας και δοκιμογράφος.

Η οδύνη, ή ντροπή, ό φόβος

του Μάρτιν Έιμς*

έκατομμύρια άλλα. Τό πέτυχαν. Η θερμοκρασία του φόβου ανέβηκε μέχρι τό σημείο να μετατραπεί σε πυρετό: Τό «βουητό του κόσμου», σύμφωνα με τήν έκφραση του μυθιστορηματογράφου Ντόν Ντελίλο, έγινε επίσης άκροάσιμος. Όστόσο ή κληρονομιά πού θά διαρκέσει περισσότερο άφορά ένα μέλλον πío μακρινό όπως και ή εξαφάνιση μίας άυταπάτης για όσους αγαπάμε, ιδίως τά παιδιά μας. (...)

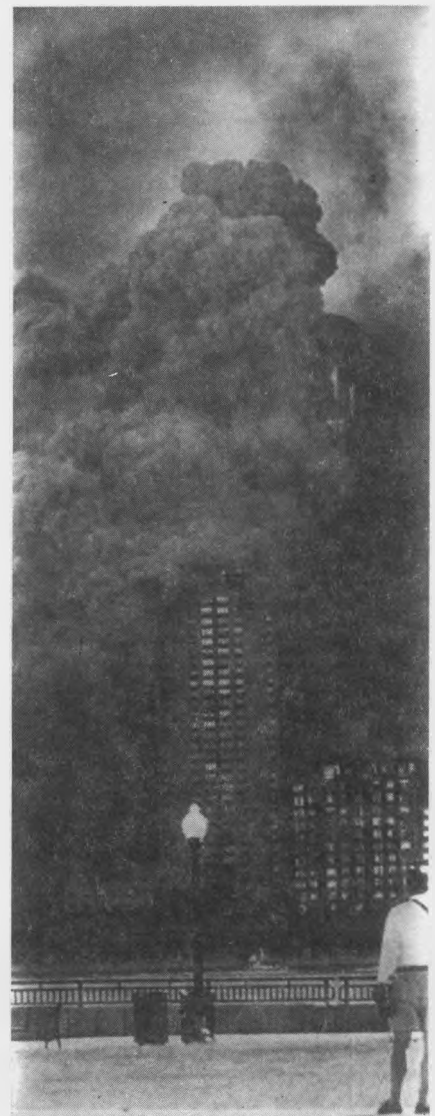
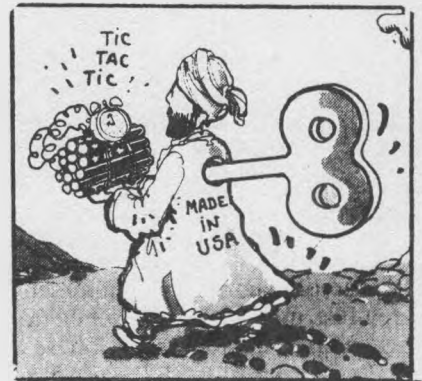
Πío κριτικό, και άκόμη μιά φορά πío οδυνηρό, είναι τό «εγώ» τών Αμερικανών πού άγγιξε ένα βαθμό σχεδόν ταυτολογικό καθώς βεβαιώνουν ότι έχουν πάντα δίκιο και ότι αντιπροσωπεύουν τό καλό: οι Αμερικανοί, λένε, είναι καλοί και έχουν δίκιο άπλως διότι είναι Αμερικανοί. Έναντι τών Αμερι-

Τό «εγώ» τών Αμερικανών άγγιξε ένα βαθμό σχεδόν ταυτολογικό καθώς βεβαιώνουν ότι έχουν πάντα δίκιο και ότι αντιπροσωπεύουν τό καλό: οι Αμερικανοί, λένε, είναι καλοί και έχουν δίκιο άπλως διότι είναι Αμερικανοί.

κανῶν ὀφείλουμε ὄχι μόνο νά ἐπαναστατικοποιήσουμε τόν τρόπο τῆς σκέψης μας ἀλλά ἐπίσης νά προσαρμόσουμε τόν ἔθνικό μας χαρακτήρα: προσπάθεια πού, ἴσως, θά χρειασθεῖ μιά γενιά.

Παραδόξως ὁ κόσμος φαίνεται αἰφνιδίως διπολικός. Ἡ Δύση ξαναβρίσκεται ἀντιμέτωπη μέ ἓνα σύστημα ἰρασιοναλιστικό, θεοκρατικό/ἰδεοκρατικό πού ἀντιτίθεται μέ τρόπο ὀλοκληρωτικό στήν ἴδια τήν ὑπαρξή της. Ὁ παλαιός ἐχθρός ἦταν μιά ὑπερδύναμη ὁ νέος δέν εἶναι κἄν κράτος. Ἡ ΕΣΣΔ καταστράφηκε ἐξ αἰτίας τῶν ἀντιφάσεων της καί τῶν ἀνωμαλιῶν της. Ἀναγκάστηκε νά δεχτεῖ ὅτι «ὁ σοσιαλισμός δέν ὑπάρχει, κι ὅτι τόν κατασκεύασε ἡ ΕΣΣΔ», σύμφωνα μέ τήν ἐκφραση τοῦ ἱστορικοῦ Μάρτιν Μάλια. Ταυτόχρονα ὅμως ὁ σοσιαλισμός ἦταν μιά μοντερνιστική ἐμπειρία, μελλοντολογικῆς τάξεως ἐνῶ οἱ φονταμενταλιστές ὀπισθοδρομοῦν σέ μιά ἱστορική φάση πού πάει πρὸς τόν Μεσαίωνα. Θά χρειαστεῖ νά γίνουμε μάρτυρες μιᾶς Ἀναγέννησης, μιᾶς Μεταρρύθμισης καί, στή συνέχεια, ἐνός Διαφωτισμοῦ. Δέν θά τό κάνουμε.

Τί νά κάνουμε; Ἡ βία εἶναι ἀναπόφευκτη. Ἡ κάθαρση εἶναι ἀναγκαία γιά τήν Ἀμερική. Μᾶς μένει νά ἐλπίζουμε ὅτι δέν θά ἐνδώσει στήν κλιμάκωση. Ἡ ἀπάντηση πρέπει νά στηρίζεται στήν ἐκπληξη. Οὐτοπικό παράδειγμα: ὁ ἀφγανικός λαός, αἰμόφυρτος καί ριγμένος στήν ἀγνοια, ἐμφοβος καθῶς περιμένει ἓναν χειμῶνα πείνας, δέν θά ἔπρεπε νά βομβαρδιστεῖ μέ πυραύλους: Ἄς βομβαρδιστεῖ μέ δέματα τροφίμων, στά ὅποια νά ἀναγράφεται καθαρά: «προ-δάνειο τῶν ΗΠΑ». (...) Ἀντίθετα ὁ τρόμος πού ἔρχεται ἀπό ψηλά τροφοδοτεῖ τήν πηγὴ τῆς τρομοκρατίας πού ἔρχεται ἀπό κάτω: τραύματα χωρὶς γιατρού. Εἶναι ὁ γνωστός κύκλος, πού περιγράφει τόσο καλά τό θέμα καί ὁ τίτλος τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Β. Νάιπαλ «Πές μου ποιόν νά σκοτώσω;» Ἡ πιο εὐχταία μοίρα μας, ὡς κάτοικοι τοῦ ἴδιου πλανήτη, εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῆς ὀνομαζόμενης «συνείδησης τοῦ εἶδους» – κάτι πού ὑπερβαίνει τούς ἔθνικισμούς, τά στρατόπεδα, τίς θρησκείες, τίς ἐθνότητες. Στή διάρκεια αὐτῆς τῆς ἐβδομάδας ἀπίστευτης ἀλόγωσης δοκίμασα νά βάλω σέ ἐφαρμογή αὐτή τήν εὐαισθησία κι αὐτή τή συνείδηση. Σκεφτόμενος τά θύματα, τούς δράστες, αἰσθάνθηκα τήν ὀδύνη τοῦ εἶδους, ὕστερα τήν ντροπή τοῦ εἶδους καί τέλος τό φόβο τοῦ εἶδους.



Οι κίνδυνοι του άξονα Ίσλαμαμπάντ-Καμπούλ

του Ταρίκ Άλη*

Πρίν μερικά χρόνια, σέ ένα ταξίδι μου στό Πακιστάν, μιλούσα μέ ένα παλιό στρατηγό του στρατού των ισλαμικών ομάδων τής περιοχής. Τόν έρώτησα γιατί αυτοί οι άνθρωποι, πού είχαν ευχαρίστως δεχτεί χρήματα και όπλα από τίς ΗΠΑ σέ όλη τήν διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, έγιναν ξαφνικά αντιαμερικανοί. Μου εξήγησε ότι δέν ήταν οί μόνοι. Πολλοί Πακιστανοί άξιωματικοί, πού είχαν ύπηρετήσει πιστά τίς ΗΠΑ από τό 1951, αισθάνθηκαν ταπεινωμένοι από τήν άδιαφορία τής Ούάσιγκτον. «Τό Πακιστάν», μου έλεγε, «ήταν τό προφυλακτικό πού οί Άμερικανοί είχαν ανάγκη για νά εισδύσουν στό Άφγανιστάν. Έμεις παίξαμε τό ρόλο μας και αυτοί εκτίμησαν ότι μπορούσαν νά μās ξεφορτωθούν ρίχνοντάς μας στίς τουαλέτες».

Τώρα έρχονται νά ξαναφάρéψουν τό παλιό προφυλακτικό, αλλά μπορεί άκόμη νά χρησιμεύσει; Ωστόσο ό στρατηγός Μουσαράφ (πρόεδρος του Πακιστάν) όφείλει νά φανεί πολύ προσεκτικός. Μιά υπερεπιστράτευση σιό πλευρό των Άμερικανών θά μπορούσε νά οδηγήσει σέ εμφύλιο πόλεμο και νά διασπάσει τίς ένοπλες δυνάμεις τής χώρας. Πολλά πράγματα άλλαξαν σέ είκοσι χρόνια, αλλά ή ειρωνεία τής ιστορίας συνεχίζεται ωραιότατα.

Στό ίδιο τό Πακιστάν, ό ισλαμισμός άντλοΰσε τή δύναμή του από τήν ύποστήριξη του κράτους παρά από τή λαϊκή πλαισίωση. Η άνοδος του θρησκευτικού φονταμενταλισμού είναι ή κληρονομιά πού άφησε ένας προηγούμενος στρατιωτικός δικτάτορας, ό στρατηγός Ζία-Ούλ-Χάκ πού είχε ύποστηριχτεί σθενερά από τήν Ούάσιγκτον και τό Λονδίνο στή διάρκεια των δώδεκα έτών πού κατείχε τήν έξουσία. Στή διάρκεια τής διακυβέρ-

* Ο Ταρίκ Άλη είναι συγγραφέας και σκηνοθέτης, διπλής ύπηροότητας: βρετανικής και πακιστανικής. Καλός γνώστης των προβλημάτων τής περιοχής, αναλύει εδώ τούς δεσμούς πού ένώνουν τό Πακιστάν μέ τούς Τάλιμπαν τής Καμπούλ.

** Ουαχαβίτες, ισλαμική αίρεση πού δέν αποδέχεται τά «χαντίς» (παράδοσεις για τή ζωή του Προφήτη. Πιστεύουν μόνον στό Κοράνι).

νησής του (1977-1989) οργανώθηκε στή χώρα ένα δίκτυο μεντρεσέδων (κορανικών σχολείων) πού δημιούργησε τό σαουδαραβικό καθεστώς. Τά παιδιά, πού στή συνέχεια αποστέλλονταν στό Άφγανιστάν ως μουζαχεντίν, μάθαιναν στα σχολεία αυτά νά έξορκίζουν τήν άμφιβολία. Η μόνη άλήθεια ήταν ή θεία άλήθεια. Όποιοι έξεγειρόταν εναντίον του ιμάμη επαναστατούσε ενάντια στον Άλλάχ. Ο μεντρεσές είχε έναν και μοναδικό σκοπό: νά κατασκευάζει ξεριζωμένους φανατικούς στό όνομα ενός άπαίσιου ισλαμικού κοσμοπολιτισμού. Τά πρώτα σχολικά βιβλία δίδασκαν ότι τό γράμμα τής γραφής ούρντου «τζήμ» σήμαινε τζιχάντ (ιερός πόλεμος), «τάν» σήμαινε τόπ (ιερός κανόνας), «καάφ» σήμαινε καλαξίνικοφ, «χάν» ήταν τό αίμα. Δυόμιση χιλιάδες μεντρεσέδες έδιναν μία σοδεία διακοσίων είκοσι έντε χιλιάδων φανατικών, έτοιμων νά σκοτώσουν και νά πεθάνουν για τήν πίστη τους όταν οί θρησκευτικοί άρχηγοί τους θά τό ζητούσαν. Σταλμένοι από τήν άλλη πλευρά των συνόρων έξωθήθηκαν σέ πόλεμο εναντίον άλλων μουσουλμάνων πού τούς έλεγαν ότι δέν ήταν πραγματικοί μουσουλμάνοι.

Η πίστη των Τάλιμπαν είναι υπερεκταριστική και έμπνέεται από τό κίνημα των Ουαχαβιτών** πού κυβερνά τή Σαουδική Άραβία. Η άυστηρότητα των Άφγανών μουλάδων έχει καταδικαστεί από τό σουνιτικό κλήρο του τζαμιού Άλ-Άζχάρ του Καΐρου και από τούς σίτες θεολόγους τής πόλης Κόμ. Τή χαρακτηρίσαν άισχος του Προφήτη. Ωστόσο οί Τάλιμπαν δέν θά μπορούσαν νά πάρουν τήν Καμπούλ μόνο μέ τόν θρησκευτικό ζήλωτισμό. Τούς έξόπλισε και τούς διοίκησε ό στρατός «έθελοντών» του Πακιστάν. Αν τό Ίσλαμαμπάντ έπαιρνε τήν άπόφαση νά τελειώνει μαζί τους οί Τάλιμπαν θά εκθρονίζονταν, όχι όμως χωρίς σοβαρά προβλήματα. Η νίκη στην Καμπούλ άποτελεί τό μόνο θρίαμβο του στρατού του Πακιστάν.

Άκόμη και σήμερα ό Άμερικανός πρώην ύπουργός Ζμπίγκνιεφ Μπρεζίνσκι ύποστηρίζει ότι: «Τί ήταν πιο σημαντικό από τήν άποψη τής ιστορίας; Οί Τάλιμπαν ή ή πτώση τής σοβιετικής άυτοκρατορίας; Μερικοί έξήμενοι μουσουλμάνοι ή ή άπελευθέρωση τής Κεντρικής Ευρώπης και ό τερματισμός του Ψυχρού Πολέμου;».

Τό Ίσλαμαμπάντ θά κάνει τά πάντα για νά άποφύγει μία στρατιωτική έκστρατεία στό Άφγανιστάν. Κατ' αρχάς, βρίσκονται ήδη στήν Καμπούλ, στό Βάγκραμ και σέ άλλα

μέρη στρατιῶτες, πιλότοι καί Πακιστανοί αξιωματικοί. Ποιές διαταγές θά τούς δοθοῦν αὐτήν τή φορά; Καί θά ὑπακούουν τάχα σ' αὐτές; Πιό πιθανό μοιάζει ὁ Οὐσάμα Μπίν Λάντεν νά θυσιαστῆ χάρη τοῦ ἀνώτερου συμφέροντος τῆς χώρας καί νά δοθεῖ, νεκρός ἢ ζωντανός, στό παλαιό του ἀφεντικό τῆς Οὐάσαιγκτον. Ἀρκεῖ ὅμως αὐτό;

Ἡ μόνη πραγματική λύση εἶναι πολιτική. Ἀπαιτεῖ νά ξεπεραστοῦν οἱ αἰτίες τῆς δυσαιρέσκειας. Εἶναι ἡ ἀλελειψία πού ἐκτρέφει τόν φανατισμό, εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς πολιτικῆς τῶν Ἀμερικανῶν στή Μέση Ἀνατολή καί ἄλλου. Ἡ ὀρθόδοξη καζουϊστική τῶν πιστῶν γιά ὅλες τίς δουλειές, σχολιαστῶν καί ἀυλικῶν τοῦ καθεστώτος τῆς Οὐάσαιγκτον ἔχει ἓνα σύμβολο, τόν προσωπικό σύμβουλο τοῦ Τόνυ Μπλέρ γιά τίς ἐξωτερικές ὑποθέσεις, τόν παλαιό διπλωμάτη Ρόμπερτ Κοῦπερ (Robert Cooper) πού γράφει ἀνοιχτά: «Πρέπει νά συνηθίσουμε στήν ἰδέα τῶν δύο μέτρων καί δύο σταθμῶν».

Κάτω ἀπ' αὐτήν τή διακήρυξη κρύβεται τό ἐξῆς δίδαγμα: θά τιμωροῦμε τά ἐγκλήματα τῶν ἐχθρῶν μας καί θά ἀνταμείβουμε τά ἐγκλήματα τῶν φίλων μας. Κάτι τέτοιο δέν εἶναι προτιμότερο ἀπό τή γενική ἀτιμωρησία;

Ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀπλή: «Ἡ τιμωρία μέ αὐτούς τούς ὅρους δέν περιορίζει τό ἐγκλημα ἀλλά τό ὑποθάλλει ἐκ μέρους ἐκείνων πού τήν ἐπιβάλλουν. Οἱ πόλεμοι τοῦ Κόλπου καί τῶν Βαλκανίων ὑπῆρξαν παραδείγματα ἀνοιχτῶν ἐπιταγῶν πού δόθηκαν γιά νά ἀσκηθεῖ μιά ἐπιλεκτική ἐπιτήρηση. Τό Ἰσραήλ μπορεῖ νά ἀψηφᾷ τίς ἀποφάσεις τοῦ ΟΗΕ, οἱ Ἰνδίες πού ἀσκοῦν τήν τυραννία τους στό Κασμίρ, ἡ Ρωσία νά καταστρέφει τό Γκρόζνυ, ἀλλά εἶναι τό Ἰράκ πού καλεῖται νά πληρώσει καί οἱ Παλαιστίνιοι νά ὑποφέρουν.

Καί ὁ Κοῦπερ συνεχίζει τίς συμβουλές του

**Ἐδῶ καί ἐξήντα, καί παραπάνω,
χρόνια οἱ ΗΠΑ ἀνέτρεψαν
δημοκρατικές κυβερνήσεις,
βομβάρδισαν χώρες σέ τρεῖς ἡπείρους,
χρησιμοποίησαν τήν ἀτομική βόμβα
ένάντια σέ ἀμάχους Γιαπωνέζους,
χωρίς ποτέ νά μάθουν τί αἰσθάνεται
κανεῖς ὅταν οἱ δικές του πόλεις
γίνονται στόχοι ἐπίθεσης.**

στά μεταμοντέρνα κράτη: «Ἄς δεχτοῦμε ὅτι οἱ ἐπεμβάσεις στίς προ-μοντέρνες κοινωνίες ἀποτελεῖ μέρος τῆς ὑπαρξῆς τῶν μεταμοντέρνων. Οἱ ἐνέργειες αὐτές δέν ρυθμίζουν ἴσως τά προβλήματα, ἀλλά μποροῦν νά σώσουν τίς συνειδήσεις. Δέν εἶναι ἄλλωστε, ἀναγκαστικά, ὅ,τι τό χειρότερο ὑπάρχει». Πηγαίνετε τώρα νά ἐξηγήσετε αὐτά στούς ἐπιζῶντες τῆς Νέας Ὑόρκης καί τῆς Οὐάσαιγκτον. Οἱ ΗΠΑ βγαίνουν ἀπ' τά νερά τους, οἱ ἰδεολόγοι τους μιλοῦν γιά ἐπίθεση κατά τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλά τί εἶδους πολιτισμός εἶναι αὐτός πού σκέφτεται μέ ὄρους αἱματηρῆς ἀντεκδίκησης;

Ἐδῶ καί ἐξήντα, καί παραπάνω, χρόνια οἱ ΗΠΑ ἀνέτρεψαν δημοκρατικές κυβερνήσεις, βομβάρδισαν χώρες σέ τρεῖς ἡπείρους, χρησιμοποίησαν τήν ἀτομική βόμβα ἐνάντια σέ ἀμάχους Γιαπωνέζους, χωρίς ποτέ νά μάθουν τί αἰσθάνεται κανεῖς ὅταν οἱ δικές του πόλεις γίνονται στόχοι ἐπίθεσης. Τώρα τό ἔμαθαν. Στά θύματα τῆς τρομοκρατικῆς ἐπίθεσης καί στίς οἰκογένειές τους μποροῦμε νά ἐκφράσουμε τή βαθιά μας συμπάθεια, ὅπως τήν ἐκφράζουμε ἐπίσης πρὸς ἐκείνους πού διατέλεσαν θύματα τῆς ἀμερικανικῆς κυβέρνησης. Ἀλλά νά δεχτοῦμε, κατά κάποιον τρόπο, ὅτι ἡ ζωὴ ἐνός Ἀμερικανοῦ ἔχει περισσότερη ἀξία ἀπό τή ζωὴ ἐνός ἀνθρώπου τῆς Ρουάντα, τῆς Γιουγκοσλαβίας, ἐνός Βιετναμέζου, ἐνός Κορεάτη, ἐνός Γιαπωνέζου ἢ Παλαιστίνιου, αὐτό εἶναι ἀνεπίτρεπτο.



Ἡ δύναμη τοῦ ἐχθροῦ καί τό εὐθραυστο τῶν ΗΠΑ

τοῦ Πῶλ Κένεντυ*

Στίς 8.45', Τρίτη 11 Σεπτεμβρίου 2001 –κι ὄχι τήν πρώτη μέρα τοῦ ἔτους 2000– ἡ Ἀμερική μπήκε μέ τά μπούνια στόν 21ο αἰώνα. Οἱ ἐορτές γιά τό millenium στό Times Square τῆς Ν. Ὑόρκης δέν ἦταν παρά ἐφήμερες ἐκδηλώσεις.

Ἀντίθετα ἡ καταστροφή τῶν Διδύμων Πύργων, μόλις λίγα χιλιόμετρα νοτιότερα, ἦταν γεγονός ἐπικό καί ἐγκυμονεῖ μετασηματισμούς. Πρῖν λίγο καιρό οἱ Ἀμερικανοί μπορούσαν νά καυχῶνται γιά τό λαμπρό πεπρωμένο τοῦ ἔθνους τους, γιά τή γεωγραφική τους θέση καί τόν ὑλικό τους πλοῦτο, τά τεχνολογικά τους ἐπιτεύγματα, τό μοναδικό θάρος τοῦ στρατοῦ τους: τόσα καί τέτοια στοιχεῖα, συνδυαζόμενα, ἔκαναν τίς ΗΠΑ τήν πῶς ἰσχυρή καί πῶς σημαντική δύναμη πού γνώρισε ποτέ ὁ κόσμος ἀπό τήν ἐποχή τῆς αὐτοκρατορικής Ρώμης. Ἡ Σοβιετική Ἐνωση εἶχε καταρρεῦσει καί ἡ Ρωσία πού τή διαδέχθηκε μαράζωνε. Ἡ γαλιωνέζικη «πρόκληση» εἶχε παρέλθει. Ὁ κόσμος υιοθετοῦσε τόν ἀμερικάνικου τύπου καπιταλισμό, τό Διαδίκτυο, τό Μ.Τ.Β. καί τίς προσδοκίες τῆς Οὐάλ Στρήτ. Ὁ 21ος αἰώνας θά ἦταν ἀμερικανικός, ὅπως τό διατράνωνε ἕνα αἰσιόδοξο βιβλίο, δέκα χρόνια νωρίτερα.**

Ἡ αἰσιοδοξία αὐτή ἐξατμίσθηκε μέσα στούς καπνοῦς πού ἔβγαιναν ἀπό τό κατεστραμμένο Πεντάγωνο καί ἀπό τά εἴρηπια τῶν Διδύμων Πύργων. Εἶναι πολύ πιθανό στό ἀμεσο μέλλον νά ἐπανεέλθει ἐκείνη ἡ ἐμπιστοσύνη. Ἴσως ὅμως καί νά μήν ἐπανεέλθει ποτέ.

Μόλις οἱ τηλεοράσεις παρουσίαζαν στίς ὀθόνες τους τίς ἀποσβολωτικές εἰκόνες τοῦ δευτέρου ἀεροπλάνου πού ριχνόταν καταπάνω στόν νότιο Πύργο, ὁ νοῦς τῶν Ἀμερικανῶν πῆγε ἀμέσως στό Πέρλ Χάρμπορ, μιά ἄλλη αἰφνίδια ἐπίθεση πρῖν 60

* Ὁ Paul Kennedy εἶναι καθηγητής στό Πανεπιστήμιο τοῦ Γέηλ τῶν ΗΠΑ, εἰδικός στά προβλήματα τῆς στρατιωτικῆς στρατηγικῆς, τῆς διπλωματίας καί τῶν διεθνῶν σχέσεων.

** Ὑπαινισμός γιά τό «τέλος τῆς ἱστορίας» τοῦ Φράνσις Φουκωγάμα.

χρόνια πού ἔβγαλε τό ἀμερικανικό ἔθνος ἀπό τήν αὐτοϊκανοποίησή του, ἀπό τήν αἰσθησιμότητα καί ἀσφάλεια. Ἀλλά ἡ ἀναλογία μέ τό Πέρλ Χάρμπορ δέν χρησιμεύει παρά μόνο σάν ἕνα εἶδος ἀντίθεσης μ' αὐτό πού συνέβη τήν προηγούμενη ἐβδομάδα. Γιατί, ἂν οἱ Ἀμερικανοί συγκλονίστηκαν πρῖν ἀπό 60 χρόνια, ἡ πολιτική ἀπάντηση σ' ἐκείνη τήν προδοτική ἐπίθεση ἦταν ἀφ' ἐνός προφανῆς καί ἀφ' ἐτέρου ἐφικτή.

Τότε ἡ στρατιωτική ἀεροπορία ἐνός κυρίαρχου κράτους, τῆς Ἰαπωνίας, εἶχε χτυπήσει τίς ἀμερικανικές ἀεροπορικές καί ναυτικές δυνάμεις. Σέ ἀπάντηση, οἱ ΗΠΑ ἐξέπελυσαν μιά ἐπιχείρηση κατ' οὐσίαν στρατιωτική, χερσαία, θαλάσσια καί ἀναέρια, γιά νά κατανικηθεῖ ἕνας ἀναγνωρίσιμος ἀντίπαλος. Καί καθῶς τό ἀμερικανικό ἀκαθάριστο ἐθνικό προϊόν ἦταν περίπου δέκα φορές μεγαλύτερο ἀπό ἐκεῖνο τῆς Ἰαπωνίας, τό ἀποτέλεσμα αὐτοῦ τοῦ ἀνισοῦ ἀγῶνα ἦταν προβλέψιμο. Μιά ὀργανισμένη Ἀμερική, ὀλοκληρωτικά ἐπιστρατευμένη, χτύπησε ἕναν ὑποῦλο ἐχθρό καί κατήγαγε νίκη ὀλοκληρωτική.

Προφανῶς οἱ Ἀμερικανοί πολῖτες προσδοκοῦν τό ἴδιο ἀποτέλεσμα μετά τή μαύρη Τρίτη τῆς 11ης Σεπτεμβρίου. Ἐμπορευόμενοι καί μικροῖδιοκτῆτες σέ ὅλες τίς ἀμερικανικές πόλεις ἀνήρησαν ἀφίσεις ἀπαιτώντας ἀπό τόν Τζ. Μπούς: «Κύριε Πρόεδρε, βομβαρδίστε τους ΤΩΡΑ». Ἐδῶ ἀκριβῶς σταματᾷ ἡ ὁμοιότητα μέ τό Πέρλ Χάρμπορ. Διότι αὐτήν τή φορά ἡ Ἀμερική δέν βομβαρδίστηκε ἀπό τή στρατιωτική ἀεροπορία κάποιου ἄλλου κράτους, ἀλλά ἀπό δικά της ἀεροπλάνα τῆς πολιτικῆς ἀεροπορίας, θύματα ἀεροπειρατίας. Ἐνας διαβολικός συμβολισμός θέλησε τά ἀεροπλάνα αὐτά νά εἶναι τῆς American Airlines καί τῆς United Airlines: δύο ἀμερικανικές ἐταιρεῖες, οἱ πῶς σημαντικές καί οἱ πῶς γνωστές.

Τίς ἐπιθέσεις ὀργάνωσαν τρομοκράτες ἀπίστευτα καλοοργανωμένοι πού ἐκμεταλλεύτηκαν ἀκριβῶς τά ἰσχυρά στοιχεῖα τῆς Ἀμερικῆς –τεχνολογία, ἀνοιχτή κοινωνία, ἀεροπορικές γραμμές εὐκόλα προσβάσιμες στόν καθένα, ἀκόμη καί τά τηλεοπτικά δίκτυα– γιά νά σπείρουν τόν τρόμο καί τή σύγχυση. Ὁμως ἐτοῦτος ὁ ἐχθρός κρατιέται στή σκιά, στό περιθώριο, δύσκολα ταυτίζεται, καί σίγουρα δέν εἶναι εὐκόλο νά ἐξουδετερωθεῖ.

Πρῖν μερικές ἐβδομάδες ἔκανα κάποιους ὑπολογισμούς πάνω στήν «ἰσχύ» τῶν ΗΠΑ, ἔτσι ὅπως μπορούν νά τή μετρήσουν τά κριτήρια τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Προέκυ-

πε ἀπ' αὐτές τίς μετρήσεις μου μιά συντριπτική ἀνωτερότητα τοῦ ἀμερικανικοῦ ἔθνους ἐναντι ὄλων τῶν πιθανῶν ἀνταγωνιστῶν του στόν κόσμο ὁλόκληρο.

Βεβαίως οἱ ΗΠΑ δέν ἀντιπροσωπεύουν παρά τό 4,5% τοῦ παγκόσμιου πληθυσμοῦ, ἀλλά ἡ δημογραφία, μόνη της, σπάνια παρέχει καλές ἐνδείξεις γιά συγκρίσεις. Ἡ χώρα ἐξασφαλίζει περίπου τό 30% τῆς παγκόσμιας παραγωγῆς ἀγαθῶν καί ὑπηρεσιῶν, ποσοστό πού αὐξήθηκε τελευταία λόγω τῆς παραλυσίας τῆς ρωσικῆς οἰκονομίας καί τῆς ὕψησης τῆς ἰαπωνικῆς. Πιο σημαντική ἀκόμη εἶναι ἡ κυριαρχία στό στρατιωτικό ἐπίπεδο. Τόν περασμένο χρόνο τό 36% ὄλων τῶν δαπανῶν τοῦ πλανήτη στόν τομέα αὐτό ἀνήκε στό Πεντάγωνο. Οἱ τεχνολογικοί δείκτες τῶν ἐπιστημῶν καί τῆς ἐκπαίδευσης τονίζουν ἀκόμη περισσότερο τήν ἀμερικανική πρωτοκαθεδρία. Ἡ συμμετοχή της στό Διαδίκτυο εἶναι τῆς τάξεως τοῦ 40%, ἐνῶ στά βραβεῖα Νόμπελ (ἀπό τό 1975 ἕως τό 2000) 70%.

Ἡ παράθεση αὐτῶν τῶν στοιχείων πού καταδεικνύουν τή δύναμη τῆς χώρας κινδυνεύει νά καταλήξει σέ μιά τρομερή πλάνη. Βεβαίως ἡ Ἀμερική εἶναι ὁ κολοσσός τῆς σύγχρονης ἐποχῆς πού μέ τά ἀεροπλάνα της, μέ τά συστήματα ἐπικοινωνίας, τίς πελώριες ἐταιρεῖες της ἐποπτεύει ὁλόκληρο τόν κόσμο καί τόν σημαδεύει μέ τήν πολιτιστική της δύναμη. Κι ὡστόσο ὁ κολοσσός αὐτός εἶναι συνάμα τρωτός σέ ὅπλα πού διαφέρουν τελείως ἀπό τήν ἀεροπορία τοῦ Γιαματό (ὁ ἰαπωνέζος ἀρχιναύαρχος τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου) καί ἀπό τίς τεθωρακισμένες μεραρχίες τοῦ Χίτλερ.

Ἐπάρχει μιά ἀχίλλειος πτέρνα γιά τήν ὁποία, σέ μεγάλο βαθμό, εἶναι ὑπεύθυνη ἡ ἴδια. Ἡ πολιτιστική της καί ἐμπορική της ἀνωτερότητα, καθώς καί τό ἀδιάκοπο σφυροκόπημα πού ἀσκεῖ ὑπέρ τοῦ δόγματος τῶν ἐλεύθερων συναλλαγῶν ἀπό πολλές χῶρες, πολλές θρησκευτικές κοινότητες καί κοινωνικές ομάδες, ἰδιαίτερα ἀνάμεσα στίς παραδοσιακές κοινωνίες προσλαμβάνονται ὡς ἀπειλή. Οἱ πανίσχυρες ἐταιρεῖες της θεωροῦνται ἀπό τίς πιο κατακριτέες διότι ἔχουν τεράστια ἐπιρροή, ὑπερβολική μάλιστα καθ' ὅσον μπλοκάρουν τίς διεθνεῖς συμφωνίες γιά τή ρύθμιση τοῦ κλίματος, ἐξωθοῦν σέ βάνανυ αλλαγές σέ προστατευμένες ἀγορές, τρομοκρατοῦν τίς ἀδύνατες κυβερνήσεις τοῦ Τρίτου Κόσμου.

Ἡ σημαντικότερη στήριξη πού προσφέ-

Ἐπάρχει μιά ἀχίλλειος πτέρνα γιά τήν ὁποία, σέ μεγάλο βαθμό, εἶναι ὑπεύθυνη ἡ ἴδια. Ἡ πολιτιστική της καί ἐμπορική της ἀνωτερότητα, καθώς καί τό ἀδιάκοπο σφυροκόπημα πού ἀσκεῖ ὑπέρ τοῦ δόγματος τῶν ἐλεύθερων συναλλαγῶν ἀπό πολλές χῶρες, πολλές θρησκευτικές κοινότητες καί κοινωνικές ομάδες, ἰδιαίτερα ἀνάμεσα στίς παραδοσιακές κοινωνίες προσλαμβάνονται ὡς ἀπειλή.

ρουν στό Ἰσραήλ —σέ ποσοστά πού θά ἐξέπλητταν γιά παράδειγμα τό Ἀμερικανό πρόεδρο Ἀϊζενχάουερ— τῆς κοστίζουν ἔχθρους σέ ὅλο τόν μουσουλμανικό κόσμο. Ἡ παρέμβασή της στό Διαδίκτυο καί ὁ πρωταγωνιστικός της ρόλος στό ἀνοιγμα τῶν κεφαλαιοαγορῶν τήν καθιστοῦν πολλαπλά πλούσια, ἀλλά καί ἀπίστευτα εὐάλωτη στό σαμποτάζ. Ἡ φιλελεύθερη πολιτική της στή μετανάστευση (σέ σχέση, τουλάχιστον, μέ ἐκείνη τῆς Εὐρώπης) καί τό ἀνοιγμα τῶν πανεπιστημίων της στούς ξένους φοιτητές τήν καθιστοῦν μιά χοάνη ὅπου συναντιῶνται ἄτομα πού ἔρχονται ἀπ' ὄλον τόν κόσμο. Ὁρισμένα ἐξ αὐτῶν μορεῖ νά παρασυρθοῦν σέ τρομοκρατικές πράξεις. (Λένε ὅτι ὁρισμένοι ἀπό τοὺς πιλότους-καμικάζι ἐκπαιδεύτηκαν στίς ΗΠΑ).

Ἡ Ἀμερική δέν εἶναι καθόλου ἓνα φρούριο: στήν πραγματικότητα εἶναι τό ἀντίθετο. Αὐτή ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στό φαινόμενο μιάς ἄνιση ἀμερικανικῆς ἰσχύος καί στήν πραγματικότητα τῆς πάλης ἐναντία στή «νέα» ἀπειλή πού ἀντιπροσωπεύει ἡ τρομοκρατία γιά τήν ἀσφάλεια τῆς χώρας δέν ἦταν ποτέ τόσο φανερό ἀπ' ὅταν μιά ἐβδομάδα πρὶν τήν ἐπίθεση, μαθαίναμε ὅτι τρία ἐκστρατευτικά ἀμερικανικά σώματα ἐβγαίνουν σ' ἀνοιχτά ξεκινώντας ἀπό τίς ἀνατολικές ἀκτές. Ἀπό πολλές ἀπόψεις ἓνα τέτοιο σύνολο σύγχρονων καί ἰσχυρῶν πολεμικῶν σκαφῶν (κάθε ἓνα ἀπό αὐτά τά σώματα ἐπέμβασης ἀποτελοῦνται ἀπό ἓνα τεράστιο ἀεροπλανοφόρο πού μοροῦσε νά μεταφέρει ἑκατό ἀεροπλάνα, ἓνα καταδρομικό, πολλά ἀντιτορπιλικά καί ἓνα πυρηνικό ὑποβρύχιο) εἶναι τό πιο ἐντυπωσιακό σημάδι τῆς ἀμερικανικῆς δυνάμεως κρούσης, μέ πολλές χιλιάδες ναυτικούς στό δυναμικό της. Αὐτά τά πολεμικά σκάφη διασχίζουν τώρα τό στενό τῆς Ταϊβάν, καί περιπολοῦν στό νότιο τοῦ Περσικοῦ Κόλπου. Κανένας ἄλλος στόλος δέν μορεῖ νά τόν προκαλέσει.

Ἀλλά αὐτές οἱ ἀεροναυτικές δυνάμεις ἐπιστρέφουν δρομέως τώρα στή χώρα, ἐνῶ ἡ ἀποστολή τους δέν εἶναι σαφής: Μέ τά ἀεροπλάνα τους θά ἐπιτηροῦν τόν Λευκό Οἶκο, θά βοηθήσουν τοὺς ἐπιβιώσαντες τοῦ World Trade Center; Ὅπως ἄν ποτε οἱ δυνάμεις αὐτές δέν ἔχουν τέτοια ἀποστολή. Κι αὐτό μᾶς ὁδηγεῖ στό κρίσιμο ἐρώτημα ἂν οἱ ἐνοπλες δυνάμεις τῶν ΗΠΑ (καί

**Οί τρομοκρατικές οργανώσεις
έχουν μιά χαλαρή δομή και
στήν πραγματικότητα δέν διαθέτουν
γενικό έπιτελεϊό. Νέοι άρχηγοί
θά διαδεχθούν τούς προηγούμενους και
θά τεθούν έπικεφαλής τών πυρήνων,
ένώ άλλοι όρμητικοί νέοι αναμένουν
νά στρατευτούν στόν άγώνα.**

της Δύσης γενικότερα) είναι έτοιμες νά αποκρούσουν τίσ πιθανές άπειλές του νέου αιώνα.

Έδω και δέκα μέ είκοσι χρόνια ένας αυξανόμενος αριθμός έμπειρογνωμόνων για τίσ διεθνείς ύποθέσεις και τά στρατιωτικά ζητημάτα αφήνουν νά έννοηθεί ότι τό Πεντάγωνο παραμένει πολύ προσηλωμένο στά στερεότυπα πολέμου του τελευταίου παγκοσμίου πολέμου και του Ψυχρού Πολέμου. Πολύ λίγο είναι σέ θέση νά πάρει ύπόψη του άφ' ενός τίσ αιτίες τών σημερινών συγκρούσεων και άφ' έτέρου τήν άλλαγή της φύσης τους. Κανείς, βέβαια, δέν μπορεί νά πει ότι δέν θά ύπάρχει ποτέ πιά έπίθεση τύπου Ναζί, ενός κράτους έναντίον του διπλανού του. Γι' αυτό είναι ζήτημα σωφροσύνης ή διατήρηση ικανών ενόπλων δυνάμεων για τήν αντιμετώπιση τέτοιων ένδεχομένων, όπως επίσης είναι αναγκαίο νά διατηρηθούν διεθνείς οργανισμοί όπως τό ΝΑΤΟ και τό Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ και νά καταστούν όσο τό δυνατόν πιο ισχυροί. Άλλά ή πλειοψηφία τών μαχητικών τεθωρακισμένων και τακτικών δυνάμεων επέμβασης δέν έχουν μεγάλη χρησιμότητα προκειμένου ν' αντιμετώπισουν τίσ αιτίες άστάθειας και συγκρούσεων πού προκύπτουν από τίσ δημογραφικές πιέσεις, τά μαζικά και παράνομα μεταναστευτικά ρεύματα, τίσ οικολογικές καταστροφές, τήν πείνα και τήν προσβολή τών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, σέ καταστάσεις πού συναντιώνται στήν Άφρική, στά Βαλκάνια, στήν Άϊτή, στή Μέση Άνατολή, περιοχές από όπου στρατολογούνται όλοι αυτοί οι νέοι, έτοιμοι νά πεθάνουν μέ τίσ βόμβες τους ή νά εκτελέσουν άλλες τρομοκρατικές πράξεις.

Τά τεράστια αποθέματα άμερικανικών όπλων, πού κοστίζουν δισεκατομμύρια δολάρια, δέν είναι καθόλου χρήσιμα έναντια στό οργανωμένο έγκλημα ή στά καρτέλ τών ναρκωτικών. Στήν πραγματικότητα δέν έχουν παρά μιά περιορισμένη χρησιμότητα έναντια στις τρομοκρατικές πράξεις τών οποίων γίναμε μάρτυρες στις 11 Σεπτεμβρίου. Κανείς δέν άμφιβάλλει ότι ό Ούσάμα Μπίν Λάντεν και οι κομπάρσοι του θά καταδιωχθούν κι ότι θά έξαπολυθούν έξυπνες βόμβες στις σπηλιές και σέ απόκρημνα

όρη. Άλλά οι τρομοκρατικές οργανώσεις έχουν μιά χαλαρή δομή και στήν πραγματικότητα δέν διαθέτουν γενικό έπιτελεϊό. Νέοι άρχηγοί θά διαδεχθούν τούς προηγούμενους και θά τεθούν έπικεφαλής τών πυρήνων, ένω άλλοι όρμητικοί νέοι αναμένουν νά στρατευτούν στόν άγώνα. Ο πρόεδρος Μπους και τά άμερικανικά μήντια μίλησαν για δίωξη τών ενόχων λές και οι τρομοκράτες ήταν ληστές τράπεζας στό Φάρ Ούεστ πού έξεφυγαν, καθάλα στ' άλογά τους, προς τούς λόφους της Μοντάνα ένω ό σερίφης τούς καταδίωκε. Έτσι τά όπλικά συνθήματα και ό πιο τελειοποιημένος στρατιωτικός μηχανισμός, στόν οποίο επένδυσε τό Πεντάγωνο, δέν θά χρησιμεύσουν στό νά περιορίσουν τίσ αιτίες της άστάθειας στόν σημερινό κόσμο ούτε στό νά σταματήσουν τούς άποφασισμένους καμικάζι, ούτε νά έξαλείψουν τήν τρομοκρατική άπειλή.

Τό συμπέρασμα αυτό δέν είναι ούτε προκλητικό ούτε νέο. Στίς άρχές τούτου του χρόνου οι γερουσιαστές Γκάρυ Χάρτ και Γουώρεν Ρούντμαν, έπικεφαλής της Άμερικανικής Έπιτροπής Έθνικής Ασφάλειας, δημοσίευσαν μιά πλήρη έκθεση για τίσ άπειλές έναντίον της ασφάλειας της χώρας. Τό κείμενο καλούσε νά δοθεί περισσότερη προσοχή στις νέες μορφές κινδύνου και αντίστοιχως νά αναδομηθούν οι δυνάμεις της άστυνομίας. Τήν έποχή εκείνη, και δυστυχώς, πολιτικοί κι στρατηγικοί σχεδιαστές ήταν άπασχολημένοι μέ τήν έκστρατεία πού διεξήγαγε ό πρόεδρος για νά γίνει δεκτή ή άντιπυραυλική άμυνα. Και ή έκθεση Χάρτ-Ρούντμαν, ως προς τό κύριο, πέρασε άπαρατήρητη.

Δεδομένης της σοβαρότητας τών γεγονότων της 11ης Σεπτεμβρίου και της έπιθυμίας όλων τών Άμερικανών νά επιδείξουν άλληλεγγύη, κανείς μέχρι τώρα δέν είχε τή λεπτότητα νά ζητήσει από τόν πρόεδρο ή ύπουργό Άμύνης Ντόναλντ Ράμφοτελ νά έξηγήσουν πώς ή δαπάνη τών 80 δισεκατομμυρίων δολαρίων για τήν άσπίδα έναντίον βαλιστικών πυραύλων θά μπορούσε νά είχε προστατεύσει τό World Trade Center. Άλλά ή στιγμή νά τεθούν αυτά τά έρωτήματα θά έρθει αναπόφευκτα. Και σύντομα.

Είναι δύσκολο νά μίν καταλήξει κανείς στό συμπέρασμα ότι όχι μόνον ή άπειλή τρομοκρατίας δέν θά έξαφανιστεί αλλά και ότι δέν θά είμαστε πολύ άποτελεσματικοί στό νά τήν αποκρούσουμε. Ο δάιμονας της έκδικησης βγήκε από τό κουτί του τό παγιδευ-

μένο αὐτοκίνητο ἔγινε παγιδευμένο ἀεροπλάνο. Χειρότερα, ἂν ὁ κόσμος τῆς τρομοκρατίας ἐπιχαίρει γιά τόν θάνατο χιλιάδων ἀθῶων Ἀμερικανῶν, πῶς νά φανταστεῖ κανεῖς ὅτι αὐτό τό ἀποτέλεσμα μπορεῖ νά τό πετύχει ἓνα ἀεροπλάνο πού συντρίβεται ὀδηγημένο ἀπό μιά ἐγκληματικά ἀνελέητη καί καλά ὀργανωμένη θέληση;

Εἶμαστε τάχα τόσο μακρυνά ἀπό ἄλλες φρικαλεότητες ὅπως μιά ἀτομική βόμβα «τόεπης» στό Χρηματιστήριο τοῦ Σικάγο ἢ βάλκλιος τοῦ ἄνθρακα στό μετρό τοῦ Σάν Φρανσίσκο;

Ἡ προσφιλῆς καί γλυκιά ἐποχή τοῦ Νόρμαν Ρόκβελ τῆς δεκαετίας τοῦ '30, ὅταν οἱ Ἀμερικανοί αἰσθάνονταν ἄνετα καί σέ ἀσφάλεια, συνταράχτηκε ἀπό τό χτύπημα στό Πέρλ Χάρμπορ. Τήν 11η Σεπτεμβρίου τινάχτηκε στόν ἀέρα ἡ ἐμπιστοσύνη καί ἡ ἀσφάλεια τῶν Ἀμερικανῶν ἀκριβῶς ὅπως καί οἱ Δίδυμοι Πύργοι. Αὐτά δέν εἶναι πράγματα πού οἱ Ἀμερικανοί ἀγαποῦν ν' ἀκοῦνε. Κάτι τέτοιο μοιάζει πολύ ἀπαισιόδοξο, πολύ ἥττοπαθές. Ἀντίθετα, ἀπό κάθε μεριά ἀπαιτοῦν γρήγορη δράση, ἐκδικητική, πράγμα φυσικό, δεδομένης τῆς φρίκης πού ζήσαμε.

Τά ἀμερικανικά πνεύματα χειροκροτοῦν τίς ἀμεσες καί ἀποφασιστικές ἀπαντήσεις, τίς καθαρές νίκες καί τήν ἐλευθερία: ἐλευθερία ἀπέναντι στήν κυβέρνηση, ἐλευθερία ἀπέναντι στή φορολογία, ἀπέναντι στίς διεθνεῖς ἀρχές, ἐλευθερία νά ὀδηγοῦν βαριά αὐτοκίνητα πού καταναλώνουν πολλά καύσιμα καί ἀπαιτοῦν βενζίνα φθηνή, ἐλευθερία νά παίρνουν τό ἀεροπλάνο φορτώνοντας σ' αὐτό πολλά κιλά ἀποσκευῶν, ἐλευθερία νά εἶναι ὀλοκληρωτικά στό ἀπυρόβλητο τῶν ἐξωτερικῶν προβλημάτων. Ἡ κούραση καί περίσκεψη τῶν κατοίκων τοῦ Μπέλφαστ, τῆς Ἱερουσαλήμ καί τοῦ Καζμίρ τούς εἶναι

Τήν 11η Σεπτεμβρίου τινάχτηκε στόν ἀέρα ἡ ἐμπιστοσύνη καί ἡ ἀσφάλεια τῶν Ἀμερικανῶν ἀκριβῶς ὅπως καί οἱ Δίδυμοι Πύργοι. Αὐτά δέν εἶναι πράγματα πού οἱ Ἀμερικανοί ἀγαποῦν ν' ἀκοῦνε. Κάτι τέτοιο μοιάζει πολύ ἀπαισιόδοξο, πολύ ἥττοπαθές. Ἀντίθετα, ἀπό κάθε μεριά ἀπαιτοῦν γρήγορη δράση, ἐκδικητική, πράγμα φυσικό, δεδομένης τῆς φρίκης πού ζήσαμε.

ξένες. Οἱ Ἀμερικανοί στή μεγάλη τους πλειοψηφία δέν γνωρίζουν τί εἶναι τά δεινά πού ἄλλοι ζοῦν καί ὑποψιάζονται ὅτι δέν εἶναι ἔτοιμοι νά τά ζήσουν.

Ὅλα αὐτά τοποθετοῦν τούς πολιτικούς ὑπεύθυνους αὐτῆς τῆς τεράστιας καί σύνθετης δημοκρατίας ἀπέναντι σέ ἓνα πρόβλημα στό ὁποῖο, μέχρι τώρα τουλάχιστον, ποτέ δέν εἶχε ἀντιμετωπίσει ἐντίμως. Δέν εἶπαν ὅτι δέν εἶχαν νά προσφέρουν παρὰ αἶμα, ἰδρώτα καί δάκρυα. Δέν εἶπαν ὅτι αὐτός ὁ νέος ἐχθρός μποροῦσε ἀναμφίβολα νά προκαλέσει στούς Ἀμερικανούς περισσότερο δεινά ἀπ' ὅσα οἱ Ἀμερικανοί θά μποροῦσαν νά προξενήσουν σέ ἄλλους. Δέν εἶπαν ὅτι οἱ παλαιές ἀλήθειες ἴσως δέν ἔχουν πιά πέραση, ὅτι ἡ παλαιά στρατηγική καί ἡ παλαιά στρατιωτική ἀποτελεσματικότης ἔχουν ἴσως ξεπερασθεῖ. Δέν πρόβλεψαν ὅτι οἱ παραδοσιακές ἐλευθερίες τῆς Ἀμερικῆς δέν θά εἶναι πιά στό χῶρο της αὐτό πού ἦταν ὡς τώρα. Δέν τό εἶπαν τήν Τρίτη τῆς 11ης Σεπτεμβρίου ὅταν οἱ ΗΠΑ διεῖδαν αὐτό πού ὁ ΧΧΙ αἰώνας ἐπιφυλλάσει σέ ὅλους, οὔτε ὅτι ὁ δρόμος θά μποροῦσε νά εἶναι πολύ δύσκολος καί ἀβέβαιος ἀπό τήν κατάρρευση κτιρίων στή Γουόλ Στρήτ καί ἀπό ἐκεῖνο τό πλάγιο χτύπημα στό Πεντάγωνο.

Τά κείμενα τῶν Ζ. Μπρικμόν, Μάρτιν Ἐιμς, Ἀλῆ Ταρίκ καί Πῶλ Κένεντυ δημοσιεύτηκαν στήν ἐφημερίδα *Le Monde* τῆς 27ης Σεπτ. 2001 ἀπ' ὅπου καί μεταφράστηκαν.



Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΜΑΖΙΚΗΣ ΝΟΗΜΟΣΥΝΗΣ ΣΤΟΝ Α. ΝΕΓΚΡΙ

του Θανάση Ἀλεξίου

Σ αυτό τό ἄρθρο θά ἐξετάσουμε μιά κεντρική ἐννοια τοῦ Α. Νέγκρι, τήν ἐννοια τῆς μαζικῆς νοημοσύνης (general intellect), πού στήν ἐποχή τοῦ μεταμοντέρνου καπιταλισμοῦ ὑποκαθιστᾶ, κατ' αὐτόν, τήν ἐργατική τάξη. Τό νέο ὑποκείμενο πού ἔχει προκύψει μετά τή συρρίκνωση τῆς βιομηχανικῆς (ὕλικῆς) ἐργασίας καί τήν ἀποὐλικοποίηση τῆς («μεταφορντισμός»), συγκροτεῖ, σύμφωνα μέ τόν Α. Νέγκρι τό ἐπαναστατικό ὑποκείμενο πού θά ὀδηγήσει στόν κομμουνισμό.

Στό σχῆμα τῆς «μαζικῆς νοημοσύνης» πού γέννησε ὁ «μεταφορντισμός» ἔχουμε, σύμφωνα μέ τόν Α. Νέγκρι καί τόν Μ. Χάρντ, τήν ὑποκειμενοποίηση τῆς ἐργασίας. Στήν ἐξωτερικευση ἐσωτερικῶν τμημάτων τῆς ἐργασίας, ὅπως γίνεται μέ τίς νέες μορφές πού προσλαμβάνει ἡ ἐργασία, διαγράφονται τά ὑποκείμενα καί τά νέα σχήματα ἐλευθεριακῆς ἐργασίας. Ἡ μαζική νοημοσύνη πού ἀποτελεῖ τό ὑποκείμενο τῆς μεταὐλικῆς ἐργασίας, περιλαμβάνει ὅλους τούς ἐργαζόμενους καί ὅλες ἐκεῖνες τίς δεξιότητες καί ἱκανότητες (ἐπικοινωνία, φαντασία, γνώση, πληροφόρηση κλπ.) πού χαρακτηρίζουν τό μετα-φορντικό κύκλο παραγωγῆς. Ἡ μαζική νοημοσύνη προέκυψε ἀπό τήν παραγωγική διαδικασία καί ἔχει κατά κάποιον τρόπο συγκροτηθεῖ ἀπό τήν ἐπαναῖδιοποίηση τῆς συλλογικῆς ἐργατικῆς ὑποκειμενικότητας, ἡ ὁποία βρισκόνταν ἐγκλωβισμένη μέσα στήν κεφαλαιακή σχέση. Αυτό κατέστη ἐφικτό γιατί, κατά τόν Νέγκρι, ἡ ἐργασία στή μεταφορντική της μορφή, στή μορφή τῆς «ἀύλης ἐργασίας» ἔχει ἀποκτήσει ἕνα μεγάλο βαθμό αὐτονομίας, καθώς ἔχει ἐπέλθει μία ρήξη ἀνάμεσα στή μαζική νοημοσύνη καί τό σταθερό κεφάλαιο, καί ἔχει γίνει ἀκριβῶς γ' αὐτό μιά ἐποικοδομητική καί ἐλεύθερη δραστηριότητα. Οἱ ὑποκειμενικότητες πού παράγονται κατά τόν Νέγκρι σ' αὐτήν τή διαδικασία, πού εἶναι μιά διαδικασία αὐτοαξιοποίησης τῆς ζωντανῆς ἐργασίας, εἶναι οἱ δρώντες παράγοντες πού συγκροτοῦν μιά ἐναλλακτική κοινωνι-

κότητα.¹ Ὁ Νέγκρι ὑπονοεῖ ἐδῶ πῶς σ' ἀντίθεση μέ τό σταθερό κεφάλαιο πού παραμένει ὑπό τόν ἔλεγχο τοῦ κεφαλαίου, στοιχεῖα τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου (ὅπως εἶναι ἡ ἐργασιακή δύναμη, δηλαδή ἡ μαζική νοημοσύνη) μεταβάλλονται καί μποροῦν κατ' αὐτόν τόν τρόπο νά ξεφεύγουν ἀπό τόν ἔλεγχό του καί νά αὐτονομοῦνται.

Καθώς ἡ ἐργασία ἀπελευθερώνεται μπορεῖ νά κινεῖται κατά τόν Νέγκρι δημιουργικά μέσα στίς νέες μορφές κοινωνικότητας: ὑπηρετικές ἐργασίες, ἐργασίες φροντίδας, ἐκπαιδευτικές δραστηριότητες καί γενικά ἐργασίες πού προσφέρονταν μέχρι τώρα στά ἀποεμπορευματοποιημένα συστήματα τοῦ κράτους πρόνοιας. Φορεῖς τῆς νέας κοινωνικότητας πού παράγουν τή νέα ὑποκειμενικότητα εἶναι τά ἄτομα τά ὁποῖα στό νέο ἐργασιακό πλαίσιο ἐπικοινωνοῦν περισσότερο μεταξύ τους μέσω ἀλληλοδράσεων (γλώσσα, σύμβολα, εἰκόνες κ.ο.κ.) παρὰ ἐργάζονται. Τό ἐργαλιακό πράττειν πού χαρακτηρίζει τήν ἐργασία στή «βιομηχανική κοινωνία» ἀντικαθίσταται στή «μετα-βιομηχανική κοινωνία» τῆς γνώσης καί τῆς πληροφορίας ἀπό τό ἐπικοινωνιακό πράττειν (Γ. Χάμπερμας). Ἡ διανοητική ἐργασία στή μορφή τῆς γλώσσας καί τῆς ἐπικοινωνίας ἔχει ἀντικαταστήσει τά παραδοσιακά μέσα παραγωγῆς (ὕλική-ἐργαλιακή ἐργασία), ἔχει γίνει ἐπικοινωνιακή ἐνέργεια καί μετασχηματίζεται σέ παραγωγική.

Αὐτό πού παραβλέπεται ἐδῶ, εἶναι πῶς αὐτή ἡ ἐξέλιξη μέ τίς ἀντίστοιχες μορφές ἐργασίας τελεῖ ὑπό τόν ἔλεγχο τοῦ κεφαλαίου καί πῶς ἡ ὀργάνωση τῶν νέων μορφῶν ἐργασίας (lean production) ἀποτελεῖ ἡγεμονική πρωτοβουλία τοῦ κεφαλαίου σέ συνθήκες «μετα-

1. Negri, A., Hardt, M., *Die Arbeit des Dionysos. Materialistische Staatskritik in der Postmoderne*, Βερολίνο 1997.

φορντισμού», δηλαδή σε συνθήκες πτώσης του ποσοστού κέρδους του κεφαλαίου,² προσπάθειας αποδέσμευσης και επανασύλληψης ζωντανής εργασίας αλλά και προσπάθειας έλεγχου της αντίστασης των εργαζομένων στο χώρο της εργασίας. Αφού το κεφάλαιο επέβαλλε την ανταγωνιστική σχέση ανάμεσα στη ζωντανή εργασία και τις μηχανές, επιβάλλει τώρα μία ανταγωνιστική σχέση επίσης ανάμεσα στην ζωντανή εργασία και τη βασισμένη στην έπιστήμη, στην πληροφορία και στη γνώση-εργασία. Η έπιστήμη, η ή μαζική νοημοσύνη αναπτύσσεται έπομένως στην πλευρά της νεκρής εργασίας, των μηχανών, των όρων και των μέσων της έλεγχόμενης από το κεφάλαιο εργασιακής διαδικασίας. Καθόσον η τεχνολογία είναι μία ένδογενής παράμετρος της παραγωγικής διαδικασίας, το κεφάλαιο θα πρέπει να διαμορφώσει μέσω των τεχνολογικών καινοτομιών τους όρους για την άεναη (έπανα)σύλληψη της ανθρώπινης εργασίας. Για να τό επιτύχει αυτό πρέπει παράλληλα προς τόν κλασικό κύκλο της ανταλλαγής χρήματος με μισθωτή εργασία να δημιουργεί και έναν κύκλο όπου θα παράγεται συνεχώς ζωντανή εργασία και ως τέτοια και σε διαφορετικές μορφές (ειδικευμένη/άνειδίκευτη, έπιστημονική/έπικοινωνιακή κλπ.) θα αναπαράγεται. Έφόσον η άυλη έπικοινωνιακή δραστηριότητα κατανοηθεί ως ένας ιδιαίτερος «τομέας» στο έσωτερικό της ζωντανής εργασίας, τό νέο υποκείμενο –καθώς οι υπόλοιπες κατηγορίες της (βιομηχανικοί εργάτες, χειρώνακτες κ.ά.) έξαιτίας της έκλειψης της υλικής εργασίας δέν υφίστανται– θα άποτελεί τήν «εργατική άριστοκρατία» της μεταμοντέρνας κατάστασης, ή όποια και προβάλλεται έλιτίστικά ως τό επαναστατικό υποκείμενο.³

Αυτό συμβαίνει έπειδή πολλές θεωρήσεις, όπως π.χ. αυτή του Α. Νέγκρι ισχυρίζονται πώς ή άξία χρήσης της εργατικής δύναμης θρίσκεται έξω από τό κεφάλαιο (outside of capital) και έπομένως πρέπει να υπάρξει μία κίνηση με τροχιά από τό έξω προς τό μέσα για να άποκτήσει ή εργατική δύναμη τήν ανταλλακτική της άξία.⁴ Δηλαδή, ή διαδικασία μετατροπής της εργασίας σε έμπορευμα (της άξίας χρήσης σε ανταλλακτική) δέν γίνεται στον ίδιο παραγωγικό χώρο που λαμβάνει χώρα ή εργασιακή διαδικασία με άποτέλεσμα ή εργασιακή διαδικασία να έμφανίζεται σχετικά αυτόνομη από τή διαδικασία άξιοποίησης του κεφαλαίου. Οι άξίες χρήσης θρίσκονται εκτός παραγωγής, στη σφαίρα αναπαραγωγής ή παντού, γεγονός που θέτει εκτός ισχύος τή θεωρία της άξίας.⁵ Η σφαίρα αναπαραγωγής άνακηρύσσεται πλέον σε κεντρικό πεδίο της σύγκρουσης με τό κεφάλαιο να έπιχειρεί να τήν ιδιοποιηθεί και τό άτομα να άντιστέκονται. Άκριβώς έπειδή ή εργατική δύναμη άναπαράγεται εκτός της σφαίρας κυριαρχίας του κεφαλαίου (ιδιωτικός χώρος), αυτή μπορεί να συγκροτείται σύμφωνα με τόν Νέγκρι και ως αυτόνομη δύναμη.⁶ Μία κατάσταση που καταγράφεται από τή μετα-νεωτερική θεώρηση της κοινωνίας

και τήν αισθητικοποίηση που αυτή επιβάλλει, καθώς στη μετανεωτερική έποχή άλλοτριώνεται ή σφαίρα αναπαραγωγής με τό στοιχεία που τήν άποτελούν (έπικοινωνία, άντιληπτικές και γνωστικές ικανότητες κοκ.). Στο σημείο αυτό, δηλαδή της άρσης της διάκρισης μεταξύ παραγωγικής και μή παραγωγικής εργασίας και άναγνώρισης της σφαίρας αναπαραγωγής ως δημιουργού άξίας, ή μετανεωτερική θεώρηση της κοινωνίας συναντάται με τό «μεταφορντισμό», με τή προσπάθεια δηλαδή του κεφαλαίου, να συλλάβει τήν «άυλη εργασία».⁷ Άσφαλώς και ή σφαίρα της κοινωνικής αναπαραγωγής είναι δημιουργός άξίας, αφού έχει υπαχθεί στο κεφάλαιο και όργανώνεται στη βάση της μισθωτής εργασίας, αυτό όμως δέν σημαίνει ότι τό κεφάλαιο άπώλεσε τή βασική του ιδιότητα να δεσμεύει ζωντανή εργασία, ή όποια ένυπάρχει και στίς όνομαζόμενες άυλες μορφές εργασίας.

Μείζονος σημασίας συνέπεια αυτής της θεώρησης είναι να έμφανίζεται ή σφαίρα αναπαραγωγής (όπου ή εργασία έμφανίζεται ως άξια χρήσης) κυρίαρχη επί της σφαίρας παραγωγής (όπου ή εργασία μετατρέπεται σε άνταλλακτική άξια) και τό κεφάλαιο να κινείται προς τήν πρώτη, ή όποια είναι και μία non-place σφαίρα, μία σφαίρα της «άυλης εργασίας». Παράλληλα έπειδή τό κεφάλαιο έλέγχει ή έχει καταστρέψει τους όρους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, οι όποιοι θρίσκονταν έξω από αυτό δέν υπάρχουν πλέον και χρηστική άξια της που να μήν έχει μετατραπεί σε άνταλλακτική άξια. Ένώ τήν έποχή που ο Μάρξ διατύπωνε τή θεωρία της άξίας υπήρχε εργατική δύναμη έξω από τή σφαίρα παραγωγής, στο μεταμοντέρνο καπιταλισμό αυτή ή διάσταση μεταξύ άξίας χρήσης και άνταλλακτικής άξίας δέν υφίσταται, έπομένως ή θεωρία της άξίας, ή όποια βασίζονταν, όπως ισχυρίζεται ο Νέγκρι στην άνεξαρτησία της άξίας χρήσης, και μπορούσε και ήταν μετρησιμη, χάνει τήν ισχύ της. Η άξια της εργατικής δύναμης θα πρέπει να άναζητηθεί σήμερα κατά τόν Νέγκρι σ' ένα μή τόπο πέρα και έξω από όποιαδήποτε δυνατότητα μετρησιμότητάς της,

2. Moseley, F. «The decline of the rate of Profit in the Postwar US Economy: Is the Crisis over?», *Capital and Class* 48, 1992.

3. Günther, E. «Kommunismus für eliten. A. Negrin frpölicher Operalismus», στο: Έκδοτικός οίκος *Das ist die moderne Welt: Vierte Hilfe. Illustrierte Theorie für das Dienstleistungsproletariat*, München 1997, σελ. 39.

4. Haug, F. «Immaterielle Arbeit und Automation», *Das Argument* 235, 2000, σελ. 206.

5. Στο ίδιο.

6. Negri, A., «Wert und Affekt», *Das Argument* 235, 2000, σελ. 249.

7. Negri, A., «The Specter's Smile», στο: Spinker, M. (έπιμ.), *Chostky Demarkations. A Symposium on Jacques Derrida's Specter's of Marx*, London-New York 1996, σ. 8.

στήν «κοινωνία-εργοστάσιο». Ἡ ἐργασία βρίσκεται πλέον στήν ἔστικη δημιουργικότητα, ἐφόσον αὐτή ὀριστεῖ ὡς ἰκανότητα πράττειν, στό πνεῦμα τῆς *potentia agendi* τοῦ Σπινόζα.⁸ Ἐφόσον ἡ θεωρία τῆς ἀξίας βασίζεται ἀποκλειστικά στήν ἰδέα τῆς ἀξίας ὡς ἑνός κβάντου ἐνσωματωμένης ἐργασίας (δηλαδή μετρήσιμης), αὐτή καθίσταται ἀνεπαρκῆς (ὅπως γιά τό Νέγκρι, τόν Γκόρτζ κ.ά.): Ὡστόσο ἡ θεωρία τῆς ἀξίας ἔχει καί μιά ἱστορική διάσταση πού δικαιώνει ὄχι μόνο «τή χρήση τῆς ἀξίας ὡς ἐργάσιμου χρόνου, ἀλλά ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ ἀξία εἶναι μιά κοινωνική σχέση μεταξύ παραγωγῶν τῶν ὁποίων ἡ ἀλληλεπίδραση γίνεται μέσω τοῦ συστήματος τῆς ἀνταλλαγῆς κατά τρόπους σύνθετους καί ἐν δυνάμει ἱστορικά μεταβλητοῦς».⁹ Ἀφοῦ, λοιπόν, ἡ ἐργασία δέν εἶναι μετρήσιμη πλέον, δέν ὑπάρχει γιά τό Νέγκρι καί τούς ὑποστηρικτές τῆς «αὐτῆς ἐργασίας» καί παραγωγική σφαῖρα, δηλαδή σφαῖρα μετατροπῆς τῶν ἀξιῶν χρήσης σέ ἀνταλλακτικές ἀξίες. Ἡ νέα ἐργατική τάξη εἶναι περισσότερο μιά ἐλίτ πού μπορεῖ λόγω τῆς ὑψῆς (ἐργασία ὡς *affect*) καί τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἐργασίας της (σύμβολα, εἰκόνες, γνώσεις κ.λπ.) νά αὐτονομηθεῖ ἀπό τόν ἔλεγχο τοῦ κεφαλαίου καί νά ὀργανώσει σέ μιά διαδικασία αὐτοαξιοποίησης τίς ἀξίες χρήσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης.

Δέν χρειάζεται νά τονίσουμε ἐδῶ πῶς αὐτό τό σχῆμα ἀνάλυσης τῆς ἐργασίας ἀφορᾷ μόνο τά μεσαία κοινωνικά στρώματα. Καί αὐτό γιὰτί γιά ἕνα μεγάλο μέρος τῶν ἐργαζομένων πού ἀπασχολεῖται σέ συνθήκες ἐργασιακῆς ἀνασφάλειας (στίς ὑπεργολαβίες) τό ἐργασιακό πλαίσιο παραμένει πάντα καταναγκαστικό, πού κάθε ἄλλο παρά ἐπιτρέπει τήν ἀνάπτυξη αὐτοαξιοποιητικῶν ἐναλλακτικῶν δυνατοτήτων. Τό γεγονός αὐτό, ὅτι δηλαδή ἡ ἐργασία πρέπει νά ὀργανωθεῖ αὐτοαξιοποιητικά καί αὐτόνομα, καθιστᾷ ἐπίσης ἀπροσδιόριστη τή μορφή τοῦ ἀντικαπιταλιστικοῦ ἀγῶνα, ὁ ὁποῖος φαίνεται νά παίρνει τή μορφή ἀγῶνων γιά προστασία καί ἐπαναίδιοποίηση τῆς συγκεκριμένης καθημερινῆς ζωῆς ἐναντία στήν τεχνοκρατική βιοπολιτική τοῦ κράτους, δηλαδή μορφῶν ἀγῶνα πού χαρακτηρίζουν τά νέα κοινωνικά κινήματα. Καθώς ἡ παραγωγή ταυτίζεται πλέον μέ τή σφαῖρα τῆς κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς, δηλαδή κάθε ἐργασία εἶναι καί παραγωγική ἐργασία, ἡ ἔννοια τῆς ἐργατικῆς τάξης, συνεπῶς καί τῆς ἰδιαίτερης ἐξάρτησης τοῦ κεφαλαίου ἀπό τήν μισθωτή ἐργασία ὡς χώρου τῆς καπιταλιστικῆς δημιουργίας ἀξίας, ἀντικαθίσταται ἀπό μιά ἑτερογενή μάζα τῆς ὁποίας κάθε δραστηριότητα εἶναι καί παραγωγική, ἀπό μιά κοινότητα, ἕνα πλῆθος αὐτόνομων παραγωγῶν (*multido*) ὅπως ἀναφέρει χαρακτηριστικά ὁ Νέγκρι, μέ τά δικά τῆς ἀνταντακλαστικά.¹⁰ Ἡ θέση αὐτή εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς σύγχυσης γιά τό τί εἶναι παραγωγική καί τί μὴ παραγωγική ἐργασία. Τό γεγονός ὅτι ὁ Νέγκρι ταυτίζει τή διαδικασία ἐργασίας γενικά (παραγωγή ἀξιῶν χρήσης) μέ τή διαδικασία ἀξιοποίησης (παραγωγή ἀνταλλακτικῶν ἀξιῶν) τοῦ ἐ-

πιτρέπει νά θεωρεῖ κάθε ἐργασία παραγωγική, διαστέλλοντας τήν ἔννοια τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἀφαιρώντας ὅμως ἐκείνη τήν ἐκμεταλλευτική σχέση πού ἐμπεριέχεται στή μισθωτή ἐργασία, καί ἡ ὁποία σέ τελική ἀνάλυση προσοδίδει ὑπόσταση στήν ἐργατική τάξη. Φυσικά κάθε ἐργασία εἶναι παραγωγική γιὰτί παράγει ἀξίες χρήσης. Ὡστόσο στό καθεστῶς τῆς μισθωτῆς ἐργασίας παραγωγική εἶναι ἡ ἐργασία πού παράγει ἀνταλλακτικές ἀξίες. Ἡ ἐργασία πού παράγει ἀξίες χρήσης, ὅπως ἡ οἰκιακή ἐργασία εἶναι γιά τό κεφάλαιο μὴ παραγωγική ἐργασία. Ἐπομένως ἡ θά δεχτοῦμε ὅτι τό κεφάλαιο ἔπαυσε νά ὑφίσταται, καί ὅτι ἡ ἐργασία ἀπελευθερώθηκε ἀπό τούς καταναγκασμούς τοῦ κεφαλαίου καί τώρα πλέον κάθε ἐργασία παράγει ἀξίες χρήσης, ἢ, καί αὐτό ἀκριβῶς συμβαίνει, τό κεφάλαιο ἔχοντας διεισδύσει καί στά μὴ ἐμπορευματοποιημένα ὑποσυστήματα τοῦ κράτους πρόνοιας (οἰκογένεια, σχολεῖο, ὑγεία κ.λπ.) μετατρέπει κάθε ἐργασία σέ ἐργασία παραγωγῆς ἐμπορευμάτων.

Ἐφόσον λοιπόν, ἀκολουθώντας τό σκεπτικό τοῦ Νέγκρι δέν ὑπάρχει ἐκμεταλλευτική σχέση δέν ὑπάρχει καί κανένας λόγος τό νέο κοινωνικό ὑποκείμενο νά ἐναντιώνεται στό κεφάλαιο. Τό κοινωνικό ὑποκείμενο ἐναντιώνεται τώρα στό κράτος ἐπιζητώντας τήν ἐπανάκτηση τῆς αὐτονομίας του. Σέ ποιό βαθμό αὐτή ἡ θέση τοῦ Νέγκρι ἔρχεται νά νομιμοποιήσει ἐμμεσα μιά φιλελεύθερη τάξη πραγμάτων, ἡ ὁποία ἔχει κηρύξει τόν πόλεμο στό (κεῖνσιανό) κράτος, τό ὁποῖο παράγει πρωτίστως ἀξίες χρήσης, ἀλλά καί μιά ἀντίληψη πού βλέπει στά κοινωνικά κινήματα καί στίς κινήσεις πολιτῶν τούς μοναδικούς πρωταγωνιστές τῆς «ἐξόδου» (Α. Γκόρτζ),¹¹ παραμένει ἕνα ἐρώτημα. Ἀσφαλῶς καί ἡ παρέμβαση τοῦ κράτους πρόνοιας στήν ἰδιωτική καί οἰκογενειακή ζωή, ἐπιβάλλει στούς «πελάτες» τοῦ μιά «ἀνηλικιότητα» (*infantilization*) καί μέσω ἑνός πυκνοῦ δικτύου ἐπιτήρησης περιορίζει σημαντικά τή δυνατότητα νά ἀποφασίζουν αὐτόνομα.¹² Ὡστόσο, αὐτό ἀφοροῦσε σχεδόν πάντα ὁμάδες καί στρώματα τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἡ ὁποία ἦταν καί τό ἀντικείμενο τοῦ κράτους πρόνοιας, καί φυσικά ὄχι μεσαία ἀστικά στρώματα. Ἀπό πού προέρχεται αὐτή ἡ ἐχθρότητα ἀπέναντι στό κράτος πρόνοιας ἀπό τή μεριά αὐτῶν τῶν μεσαίων ἀστικῶν στρωμάτων;

Ἀσφαλῶς ἡ ἀποσύνδεση τοῦ συστήματος ἀπό τόν βίολογιο ἀφορᾷ πρωτίστως τά μεσαία ἀστικά στρώ-

8. Negri, A., *Das Argument*, ὁ.π.

9. Ben, F. «Ἡ συνεχιζόμενη ἀναγκαιότητα τῆς θεωρίας τῆς ἀξίας», *Ὀντοπία* 28, 1998, σ. 23.

10. Negri, A., Hardt, M., *Die Arbeit...*, ὁ.π., σελ. 178.

11. Gorz, A., *Ἡ ἀθλιότητα τοῦ σήμερα καί ἡ προοπτική γιά τό αὐριο*, Ἀθήνα 1999, σ. 159.

12. Bauman, Z. «Ἡ ἀριστερά ὡς ἀντι-κουλτούρα τῆς νεωτερικότητας», στό: Βέλτος Γ. (ἐπιμ.), *Ἡ διαμάχη. Κείμενα γιά τήν νεωτερικότητα*, Ἀθήνα 1990, σ. 24.

ματα, τά όποια προσανατολίζονται σέ μή υλικές άξίες, οί όποιες σέ μία καταναλωτική κοινωνία προέρχονται από τήν άγορά. Μήπως, λοιπόν, τό ένδιαφέρον αυτών των στρωμάτων είναι όψιμο και άφορα αυτούς τους τελευταίους κρατικούς παρεμβατισμούς σέ επίπεδο άγοράς, οί όποιοι ένδεχομένως νά δυσχεραίνουν τήν έλευθερία και τήν άυτονομία κινήσεών του; Μήπως πάλι τό ένδιαφέρον αυτών των στρωμάτων για τήν άποικιοποίηση του διόκοσμου των κατώτερων στρωμάτων, πού είναι και οί πελάτες του κράτους πρόνοιας, είναι ένα πρόσχημα για νά επιδιωχθεί ή συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας, τό όποιο, καθώς έχει αναπτύξει για εύνόητους λόγους γραφειοκρατικές δομές, έχει και λειτουργικά έξοδα; Δέν χρειάζεται νά επιμείνουμε εδω στήν ιδεολογική συγγένεια αυτών των θέσεων μέ εκείνες του νεοφιλελευθερισμού περί άποδοτικότητας και άτομικής έλευθερίας.

Από τήν άλλη, αν οί μετασχηματισμοί στήν εργασιακή διαδικασία έρμηνεύονται μέ φυσικο-υλικούς όρους, όπως κάνει και ο Α. Γκόρτζ, αυτό σημαίνει προοδευτική εξαφάνιση της βιομηχανικής εργασίας. Αν ή εργασία εκλαμβάνεται σαν μία παθητική σχέση μέ τή φυσική αναγκαιότητα και ή παραγωγικότητα της εργασίας έρμηνεύεται μέσα από τις τεχνολογικές μεταλλαγές, μία εκτίμηση μέ βάση τή λογική input-output της εργασίας είναι δεδομένη. Η υλική εξέλιξη της εργασίας είναι τότε πού οδηγεί στήν εμφάνιση της μαζικής νοημοσύνης μέ ιδιαίτερο ρόλο στήν έπιστήμη. Η φυσιοκρατική νατουραλιστική άνάγνωση του «μεταφορτισμού» είναι εμφανής. Άγνοείται όμως ή άνάγκη του κεφαλαίου νά συλλάβει περισσότερη ζωντανή εργασία για νά άντισταθμίσει πτωτικές τάσεις στο ποσοστό κέρδους του κεφαλαίου.¹³

Άνεξάρτητα από τήν διαφορετική όπτική προσέγγισης της εργασίας τόσο στον Νέγκρι (όσο και σέ άλλους, όπως ο Α. Γκόρτζ), ή μετατόπιση πλέον από τήν σφαίρα, όπου ή εργασία έχει άνταλλακτική άξια για τό άτομο (παραγωγική σφαίρα) στή σφαίρα, όπου αυτή έχει μόνο άξια χρήσης (σφαίρα άναπαραγωγής) καταγράφουν τό πεδίο όπου θά άναπτύσσεται ή νέα ύποκειμενικότητα, αλλά και τους νέους «πρωταγωνιστές της σύγκρουσης». Λαμβάνοντας μάλιστα υπόψη τήν τάση ένσωμάτωσης στήν άγορά ενός όλοένα και μεγαλύτερου μέρους άυτοπαραγωγικών δραστηριοτήτων του άτόμου και του εκχρηματισμού τους, ή προσπάθεια της σφαίρας άναπαραγωγής ως άυτόνομης δραστηριότητας γίνεται τό διακύβευμα των πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων στή «μεταβιομηχανική κοινωνία».

Είναι πασιφανές πώς μία τέτοια προσέγγιση αφαιρεί από τό κεφάλαιο τό έδαφος όπου ύφίσταται ως κεφάλαιο, ως διαδικασία συσσώρευσης/ιδιοποίησης ύπεραξίας. Η κεφαλαιακή συσσώρευση ούδετεροποιείται, δέν υπάρχουν δηλαδή κοινωνικές τάξεις, οί όποιες νά άρθρώνονται γύρω από τήν παραγωγή και άπόσπαση

ύπεραξίας. Τό Empire (ή «άυτοκρατορία» σύμφωνα μέ τό νέο βιβλίο του Μ. Χάρντ και του Α. Νέγκρι) δέν άρθρώνεται πλέον κατά μήκος της κεντρικής αντίθεσης ανάμεσα στους παγκόσμιους φορείς συσσώρευσης του κεφαλαίου και τις δυνάμεις της εργασίας. Η «Άυτοκρατορία» είναι ένας «μη τόπος» και τό προλεταριάτο έχει μετασχηματιστεί σέ «παγκόσμιο πλήθος». Συνεπώς, ή «ούσιαστική ύπαγωγή» των εργαζομένων στήν έξουσία του κεφαλαίου και ή άντικειμενοποίηση της εργασίας τους (νεκρή εργασία) εγκαταλείπεται ως μέτωπο σύγκρουσης και άντιπαράθεσης μέ τό κεφάλαιο. Εφόσον μειώνεται ή (βιομηχανική) εργασία και άποϋλικοποιείται (ύπηρεσίες) παύει νά ύφίσταται και ή εκμεταλλευτική σχέση του κεφαλαίου επί της εργασίας. Η διανοητική εργασία, επειδή είναι «άυλη», δημιουργεί τήν έντύπωση ότι δέν μπορεί νά συλληφθεί και έτσι μπορεί νά διαφεύγει του κεφαλαίου. Εδω όμως διαφεύγει στους εκπροσώπους της μαζικής νοημοσύνης τό γεγονός ότι ή «άυλη εργασία» λαμβάνει χώρα σέ κοινωνικά προσδιορισμένες από τήν παρουσία του κεφαλαίου συνθήκες, και είναι σέ τελική άνάλυση μία κοινωνική σχέση, σχέση ιδιοποίησης του χρόνου των εργαζομένων πού άνεξάρτητα από τή μορφή της εργασίας (βιομηχανική ή άυλη) ή ποιοτική διάσταση αυτής της σχέσης δέν αλλάζει. Η άντίληψη έπομένως πώς ή μισθωτή εργασία είναι πρωτίστως μία ποσοτικά μετρήσιμη δύναμη (είσοδες-έκροές) ή μία μη μετρήσιμη (s-misurato)¹⁴ και όχι μία κοινωνική σχέση σχετικοποιεί τή δυναμική των κοινωνικών τάξεων, χωρίς νά άπαντά πάλι στο γιατί αυτή ή εξέλιξη και ποιός έπωφελεΐται από αυτήν. Σέ τί αλλάζει ποιοτικά ή καπιταλιστική σχέση άξιοποίησης, αν ο διαχωρισμός μεταξύ χρόνου εργασίας και χρόνου εκτός εργασίας γίνεται περισσότερο δυσδιάκριτος; Παύει ή εργασία φασόν ή ή τηλεργασία, (οί όποιες κατ' εύφημισμό όρίζονται και ως «άυτοαπασχόληση», -ας ύπενθυμίσουμε πώς κατά τήν άυτοαπασχόληση ύπάρχει χρησιμοποίηση ή κατοχή μέσου παραγωγής-) επειδή γίνονται στο σπίτι ή επειδή άντικείμενό τους είναι ή έπεξεργασία πληροφοριών ή ή έπιμέλεια και προώθηση ενός προϊό-ντος νά άποτελούν μία σχέση μισθωτής εργασίας;

13. Moseley, ό.π.

14. Negri 2000, σ. 251.



ΦΕΡΝΑΝ ΜΠΡΩΝΤΕΛ: ΜΙΑ ΖΩΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Άποσπάσματα από συνέντευξη που δημοσίευσε
τό περιοδικό *Magazine littéraire*,
τχ. 212, Νοέμβριος 1984, σελ. 18-24

Μετάφραση-επιμέλεια Μάρθα Πύλια

Πώς μπορεί να γίνει κάποιος ιστορικός όπως
ο Φερνάν Μπρωντέλ;

— Έγινα ιστορικός, χάρις στον πατέρα μου. Ήθελα να γίνω γιατρός και αυτός με έπεισε να αλλάξω γνώμη. Η έλλειψη φιλοδοξίας με οδήγησε, λοιπόν, στην ιστορία.

Τελείωσα γρήγορα τις ιστορικές σπουδές γιατί είχα καλή μνήμη. Ο τίτλος όμως του αναπληρωτή καθηγητή δεν σε κάνει ιστορικό από τη μιά μέρα στην άλλη. Έγώ άργησα να γίνω. Αφού έζησα στη Βόρεια Αφρική, που έχω επισκεφθεί από τη μιά άκρη ως την άλλη και αφού, κατόπιν, είχα την τύχη να αποσπασθώ το 1935 στη Βραζιλία, στο Πανεπιστήμιο του Σάο Πάολο.

Όσον αφορά τη Μεσόγειο, ο καθένας μας προϋδαμενός από την κουλτούρα του και τα ανάγνωσμά του, ανακαλύπτει σ' αυτήν, εκείνο που ήδη γνωρίζει. Στη Βραζιλία ανακάλυψα με σχετικά βίαιο τρόπο πράγματα που δεν γνώριζα: μιά κατάσταση που θύμιζε από την μιά την υψηλή προνομιά κοινωνία άλλης εποχής, και από την άλλη τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα της Γαλλίας στις απαρχές της βιομηχανικής ζωής. Χωρίς αμφιβολία, στη Βραζιλία έγινα αυτό που είμαι σήμερα.

— Γιατί λοιπόν γράψατε ένα βιβλίο για τη Μεσόγειο;

— Είναι μιά μεγάλη περιπέτεια. Όφειλα να απελευθερωθώ από την παραδοσιακή ιστορία που διακονούσα από πολύ καιρό. Πάντως, μόλις έφθασα στο Άλγερ, η Μεσόγειος με θάμπωσε. Καθώς μιλούσα έπαρκως τα γερμανικά θά μπορούσα, ως ιστορικός, να ασχοληθώ με τη Γερμανία. Αλλά υπηρετώντας τη θητεία μου στα σώματα κατοχής της Ρηνανίας, ένοιωθα κάποια απογοήτευση απέναντι στην εθνικιστική Γερμανία. Έκανα, λοιπόν, ένα λανθασμένο υπολογισμό



και στράφηκα στην Ισπανία — χώρα μ' ένα λαό επίσης εθνικιστικό που η ιστορία έχει επίσης κάκομεταχειρισθεί. Με τη Μεσόγειο, όμως, άνοιξα πανιά. Επισκέφθηκα έκστασιασμένος σχεδόν όλες τις χώρες και όλα τα μεγάλα αρχεία της Μεσογείου. Αυτό μου πήρε περίπου 20 χρόνια.

— Είναι κτηνώδης εργασία;

— Όχι, στην εποχή μου δεν υπήρχε δυνατότητα απασχόλησης στην ανώτατη εκπαίδευση. Οί δάσκαλοι μας έπαιρναν σύνταξη στα 75 και υπήρχαν ελάχιστες θέσεις. Γράφαμε τη διατριβή μας για ευχαρίστηση. Ήταν ένα σπόρ, όπως σήμερα οι άνθρωποι κάνουν ποδήλατο για να διατηρήσουν τη φόρμα τους.

Και έπειτα, αγαπώ τα αρχεία, και παραμένω ακόμη έκπληκτος, συνεπαρμένος απ' ό,τι ανακαλύπτω σ' αυτά. Όπως συνήθως συμβαίνει στις αρχαιακές μελέτες όταν είσαι προετοιμασμένος να βρεις πληροφορίες για τα καράβια, βρίσκεις και για τη γαιοκτησία, όταν καταπιάνεσαι με μιά σειρά που αφορά τις σχέσεις χωρικών και κυρίων πέφτεις, πρόσωπο με πρόσωπο, πάνω σ' έναν έμπορο και η έκπληξη συνεχίζεται... Σπάνια συναντάς μόνο τό θέαμα που περιμένεις. Έτσι λοιπόν, για να μη διαψευστείς και αλλάξεις πορεία, αναγκάζεσαι να αποκτήσεις ένα είδος συνολικής θεώρησης.

«Άλλωστε, αν δέν όνειρεύεσαι τήν ιστορία από τά ντοκουμέντα πού έχεις μπροστά σου, δέν μπορείς νά γίνεις ιστορικός.

– *Είναι λοιπόν απαραίτητα καί τά τεκμήρια τών άρχείων καί ή όνειροπόληση πάνω στά άρχεία;*

– *Ναί, γιατί ό ιστορικός είναι υποχρεωμένος νά άνασυνθέτει, νά συλλαμβάνει μέ τή φαντασία αυτό πού άναζητᾶ. Πάρτε γιά παράδειγμα τή Μεσόγειο, πέρασα χρόνια καί χρόνια χωρίς νά τή βρῶ σ' αλήθεια. Βρήκα εύκολα τόν Φίλιππο Β', τίς σχέσεις του μέ τή Γαλλία... Θά μπορούσα μάλιστα νά γράψω μιά μυθιστορηματική βιογραφία γιά αυτόν. Ύστερα, κάποια μέρα, πήγα στό Ντουμπρόβνικ (Ραγούζα) τής όποίας τά θαυμάσια άρχεία περιλαμβάνουν τή Μεσόγειο όλόκληρη: ναυτικές ασφάλειες, ναύλους, έμπορική άλληλογραφία, φορητά ίστιοφόρα τοῦ 16ου αιώνα.*

– *Τί σημαίνει ότι «άναζητούσατε τή Μεσόγειο»;*

– *Δέν άναζητοῦσα ή τουλάχιστον δέν άναζητοῦσα μόνο τή Μεσόγειο τής ιστορίας. Άναζητοῦσα επίσης τόν ίδιο μου τόν εαυτό. Δέν είχα δεχτεί ξαφνική έπιφοίτηση. Παρέμεινα γιά χρόνια άναποφάσιτος άπέναντι στή Μεσόγειο. Τήν κατανόησα μόλις τό 1941, δεκαοκτώ χρόνια μετά από τό ξεκίνημα τών έρευνών μου, τή μέρα πού αντίληφθηκα ότι ή γεωγραφία είναι τό κατεξοχήν έργαλειό γιά νά επιβραδύνουμε τήν ιστορία, ένα μέσο γιά νά φθάσουμε σέ μηδενική βάση. Τότε μόνο ανακάλυψα τά πλεονεκτήματα τής Μεσογείου ως αντικείμενου τής ιστορίας. Καί κατάλαβα τόν εαυτό μου χάρις σ' αυτήν.*

– *Γι' αυτήν τήν έρευνα, ποιά ήταν ή βαρύτητα ενός έργου όπως «Η γη καί ή ανθρώπινη εξέλιξη», τοῦ Λυσιέν Φέβρ, πού πραγματεύεται τή σχέση τής ιστορίας καί τής γεωγραφίας.*

– *Τό βιβλίο μέ γοήτευσε κεραυνοβόλα. Άλλά καί πόσο πολύπλοκη έκανε τήν έρευνα ή γεωγραφική εξήγησή. Άναιρούσε, σχεδόν όλες τίς αιτιότητες. Δέν πιστεύω σέ μία καθολική κατάργηση όρισμένων αιτιότητες ύφίστανται. Διαφορετικά ό χώρος θά έμοιαζε άποκομμένος από τή ζωντανή του πραγματικότητα. Δέν είμαι όμως ένας γεωγράφος πού στράφηκε στήν ιστορία. Είμαι ένας ιστορικός πού διέκρινε ότι ό τομέας τής γεωγραφίας δέν πρέπει νά συλλαμβάνεται όπως τό έκαναν οι γεωγράφοι δάσκαλοί του. Δέν πρόκειται γιά άνταρσία, πρόκειται γιά άλλαγή όπτικής γωνίας.*

– *Ποιός είναι ό συνεκτικός κρίκος τής διαδρομής σας, από τή «Μεσόγειο» στόν «Καπιταλισμό» καί στή «Ιστορία τής Γαλλίας» πού γράφεται αυτόν τόν καιρό;*

– *Δέν άκολούθησα μιά ευθεία. Ξέσησα τήν ιστορία τοῦ καιροῦ μου, επέπλευσα πάνω στό σκαρί της γνωρίζοντας καλά ότι δέν θά αλλάξω τίποτα, δέν άναζητῶ ένα δρόμο περισσότερο από έναν άλλο. Δέχομαι τίς συνθήκες όπως παρουσιάζονται: έλλειψη φαντασίας, θέληση, πρωτοτυπίας ή πρόθεση;*

– *Άναδρομικά τουλάχιστον δέν μπορείτε νά φαντασθείτε μία ένότητα γιά τό έργο σας;*

– *Γιατί θέλετε νά μοῦ υποβάλλεται μιά τέτοια έρώτηση. Γιατί τάχα νά άναζητήσω εκ τών ύστέρων τή συνοχή; Στήν πραγματικότητα όλα ήρθαν μετά τή Μεσόγειο, αυτήν τήν παράξενη μαθητεία. Μιλώντας μέ ιστορικούς όρους, ή Μεσόγειος δέν μπορεί νά θεωρηθεῖ ένα συνηθισμένο άντικείμενο. Δέν μπορούμε νά ποῦμε «γεννήθηκε τότε», καί κανείς δέν γνωρίζει τό τέλος της. Όφειλα λοιπόν νά οικοδομήσω μιά προβληματική πού θά τήν έξυπηρετοῦσε. Κάποιο ώραίο πρωινό είπα: υπάρχει ή ιστορία πού δέν κινείται, αλλά καί ή ιστορία τών άργών ρυθμῶν (συγκυρία, πληθυσμιακές μεταβολές, κράτη, πόλεμος), όπως επίσης υπάρχει ή πολύ γρήγορη ιστορία τών προσώπων καί τών γεγονότων.*

Ύτσι έφθασα στήν άποσύνθεση τοῦ χρόνου. Γιατί ό χρόνος τής ιστορίας δέν έχει μιά μόνον ροή. Είναι διαστρωματωμένος. Πρέπει λοιπόν νά βλέπουμε τήν ιστορία σέ κάθετη προοπτική. Ό Σάρτρ τό είχε κατάλαβει καλά. Ότι συμβαίνει στήν κορυφή κατευθύνεται πρὸς τά κάτω αλλά δέν φθάνει πάντα ως τή βάση. Άντιστρόφως, ότι παράγεται πολύ άργά στή βάση, δέν άναδύεται πάντα στήν επιφάνεια. Βρισκόμαστε μπροστά σέ παράλληλες ιστορίες μέ διαφορετικές ταχύτητες. Παρέμεινα φυλακισμένος σ' αυτήν τή διαίρεση, σ' αυτήν τή προβληματική.

Οι Άγγλοι λένε ότι ή «μακρά μου διάρκεια» είναι μία «ιστορία άτελείωτη». Καί γιατί όχι; Αυτό σημαίνει ότι γιά παράδειγμα, μπορῶ νά πάρω μερικές πραγματικότητες τής έποχής τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' καί νά μιλήσω γιά τή σύγχρονη έποχή, χωρίς ωστόσο νά κατηγορηθῶ γιά άναχρονισμό. Ίσως καί νά επιχειρήσω αυτή τήν «Ιστορία τής Γαλλίας» γιά νά άποδείξω ότι μπορούμε νά προσεγγίσουμε διαφορετικά, έναν τομέα πού όλοι γνωρίζουμε. Ζήτω ή έμπειρία!

– *Η οικονομία διαδραματίζει ένα προνομιακό ρόλο στήν αρχιτεκτονική τών βιβλίων σας, στήν ιστορική σας προοπτική;*

– *Ναί, βέβαια. Η οικονομία είναι έξαιρετική έπιστήμη. Έχει τόσο προωθήσει τή θεωρία, πού προσφέρει ένα δίκτυο κανόνων τούς όποιους εύκολα μπορούμε νά χειριστοῦμε όπως θέλουμε. Ύπάρχουν τά γεγονότα τής οικονομικής ζωής, οι κινήσεις μακρᾶς διάρκειας, οι δομές. Όταν προσεγγίζουμε τίς δομές, συλλαμβάνουμε τή μακρά διάρκεια, καί στά όρια τοῦ χώρου τήν «οικονομία-κόσμος».¹*

– *Βλέπουμε λοιπόν πῶς ή οικονομία θέτει τό χῶρο σέ κίνηση, ένῶ συγχρόνως τόν όριοθετεῖ στό βαθμό πού ή ίδια κινητοποιεῖ τούς ανθρώπους.*

1. Οικονομία-κόσμος: κυρίαρχη οικονομία πού διαιρείται σέ τρεῖς ζώνες. Τό κέντρο (διαδοχικά, Βενετία, Γένοβα, Άμστερνταμ, Λονδίνο, Νέα Ύόρκη), τόν ενδιάμεσο χῶρο πού διοχετεύει τίς έντολές καί δέχεται τίς πρώτες ύλες, καί τέλος τήν περιφέρεια πού έξαρτάται από τίς δύο προηγούμενες.

– Η οικονομία δέν κινητοποιεί μόνον τούς ανθρώπους, τούς κυβερνᾶ. Ἡ δράση της μοιάζει μέ ζωή μυστική, άσυνείδητη. Ἀνήκει στή δικαιοδοσία τοῦ Φρόνντ. Οἱ κυβερνήσεις δέν εἶναι οἱ ἀληθινοί κυρίαρχοι τῆς οικονομικῆς ζωῆς. Δέν γνωρίζουν τί ἀκριβῶς εἶναι μία κρίση. Καί ἐμεῖς ἐπίσης, ἀλλά ὑπερέχουμε γιατί μπορούμε νά ἀναγνωρίσουμε τήν άγνοια. Στήν πραγματικότητα ἡ οικονομία θέτει τά πάντα σέ άμφισβήτηση. Καταλαμβάνει ὅλα τά επίπεδα. Ὁ καπιταλισμός, λοιπόν, συγκροτεῖ τήν ὑπερδομή τῆς οικονομικῆς ζωῆς πού ὑφίσταται ἀπό πάντα, διότι στήν οὐσία άποτελεῖ τήν προβολή τῆς κορυφῆς τῆς κοινωνικῆς πυραμίδας μέσα στόν τομέα τῆς οικονομίας. Πάντοτε μιά χούφτα ἄνθρωποι ἦταν οἱ ἀληθινοί κύριοι τῆς οικονομικῆς ζωῆς.

– *Τό ἴδιο συμβαίνει καί στίς χῶρες τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης;*

– Βεβαίως. Μέ ρώτησαν κάποτε στήν ΕΣΣΔ, γιατί δέν ἦμουν κομμουνιστές. Ἀπάντησα ὅτι τό μόνο πράγμα πού μοῦ φαινόταν ὅτι αξίζει τό τεράστιο κόστος μιάς ἐπανάστασης θά ἦταν ἡ ἰσότητα. Δέν πιστεύω ὅτι τήν πετύχατε, πρόσθεσα. Ὁ συνομιλητής μου τό παραδέχτηκε χωρίς δισταγμό.

Στήν Ἀριστερά ἡ τῆ Δεξιά, καί γενικά σέ ὅλα τά πολιτικά σχήματα, δέν ὑπάρχει κοινωνία χωρίς ἱεραρχία. Ὁ Ἀντέρ ὑποστήριξε πρόσφατα στήν ἐκπομπή τοῦ Μπερνάρ Πιβό, ὅτι ἡ πληροφορική θά μπορούσε νά καταργήσει τήν κοινωνική πυραμίδα. Δέν τό πιστεύω. Οὔτε ὁ ἴδιος τό πιστεύει. Ὁ συγκεντρωτισμός θά διατηρηθεῖ καί μέ τίς νέες τεχνολογίες. Διατηρεῖται πάντοτε, παρότι οἱ ἔνοικοι τῆς κορυφῆς δέν εἶναι πάντα οἱ ἴδιοι.

Πιστεύω ὅτι πρέπει νά ἐπισημαίνουμε ἀδιάκοπα τή διάκριση ἀνάμεσα στήν *κοινωνία τῶν πολιτῶν* καί τήν *πολιτική κοινωνία*. Παλιά, πάρα πολύ παλιά ἀλλά καί πάρα πολύ βολική διάκριση! Ἡ πολιτική κοινωνία εἶναι τό κράτος. Ἡ πολιτική κοινωνία, εἶναι ἐδῶ καί πάρα πολύ καιρό, μία μικρῆ ομάδα ἀνθρώπων. Ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ΄ μέχρι καί τό 1715, στήν κορυφή τοῦ κράτους κυβερνοῦσαν τῆ Γαλλία οἱ οἰκογένειες τῶν Κολμπέρ, τῶν Φελυτώ καί οἱ συγγενεῖς τους. Πρόκειται περίπου γιά 100 ἄτομα ἀπό τά ὅποια καμιά δεκαριά ἦταν πολύ δραστήρια. Παράλληλα, ἡ «Ἐπηρεσία ἐνοικίας τῶν φόρων» άποτελεῖ καί ἡ ἴδια μία ομάδα σφιχτά δεμένη μέ οἰκογενειακούς δεσμούς, ἕνα κράτος ἐν κράτει.

Ὅμως σήμερα τό κράτος ἔχει μεγαλώσει ξαφνικά. Ἐχει καταλάβει τά πάντα: άποτελεῖ μία ὑπερδομή πού βυθίζεται μέσα στή μάζα τοῦ γαλλικοῦ πληθυσμοῦ. Ὡστόσο, στήν κορυφή ὑπάρχει ἕνας περιορισμένος ἀριθμός προσώπων.

Τό κράτος, ὁ καπιταλισμός, ὁ πολιτισμός, ἡ κοινωνία ὑπῆρχαν ἀπό πάντα. Ἡ ἀνθρωπότητα εἶναι σάν μία ψυχή ἀπό μέλισσες μέ τήν ἀπατηλή περιπλοκή νά παντρεύονται καί νά πολλαπλασιάζονται μόνον οἱ ἐργάτριες. Καί δέν ὑπάρχει καμία ἀνθρώπινη ομάδα

πού νά μήν δημιουργεῖ σχέσεις ἐξουσίας ὅταν συγκεντρώνεται. Ἡ κοινωνία κατασκευάζει αὐτόματα τήν ἱεραρχία της, τήν πυραμίδα. Ἡ ἐπιθυμία νά τήν καταργήσουμε, εἶναι ἴσως χαμένος χρόνος. Καί ἐάν ἡ ἴδια μπορούσε νά ἀποδομηθεῖ, θά ἔδινε στόν ἱστορικό μιά θαυμάσια εὐκαιρία νά τήν κατανοήσει.

– *Γιατί θά ἔπρεπε νά ἀποκεφαλίσουμε, νά συνθλίψουμε τήν πυραμίδα;*

– Δέν ὑποστηρίζω καθόλου αὐτήν τήν ἄποψη καί ἔχω ἕναν ἀκόμη λόγο: πιστεύω πῶς θά ἀνασυντεθεῖ μέ ἄλλη μορφή. Ἦμουν πάντοτε συμφιλιωμένος μέ τήν κοινωνική μου θέση. Γεννήθηκα μᾶλλον φτωχός, ἀλλά εἶχα πάντα τήν αἴσθηση ὅτι ἦμουν προνομιούχος. Δέν νοιώθω, λοιπόν, προσωπικό μίσος ἐναντίον τῶν 200 κυρίαρχων οἰκογενειῶν ἡ ἐπιθυμία νά τίς καταστρέψω. Ἐάν ἐπρόκειτο γιά τήν ἐπιδίωξη τοῦ Σάρτρ, νά ἐπιτύχουμε δηλαδή μιά κοινωνία ὅπου δέν θά ὑπάρχει πιά ἐξάρτηση ἀνθρώπου ἀπό ἄνθρωπο, θά τό δεχόμουν. Ἀλλά ἐάν πρόκειται νά δραστηριοποιηθῶ γιά τήν ἐγκατάσταση 200 ἄλλων κυρίαρχων οἰκογενειῶν, πρὸς τί ἡ φασαρία;

– *Ὅλα αὐτά εἶναι πολύ συντηρητικά.*

– Ὅχι ἀπολύτως. Εἶναι μία ἀπλή διαπίστωση τῆς ἀδυναμίας τῶν ἀτόμων ἀπέναντι στήν ομάδα τῆς οικονομικῆς ἐξουσίας πού κάθε κοινωνία ἀναπαράγει εἴτε εἶναι καπιταλιστική εἴτε ὄχι. Αὐτό μᾶς ὀδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι ὁ ἄνθρωπος δέν εἶναι ἐλεύθερος. Καί ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ἐλευθερία, ὅπως δίδασκε ὁ Λεόν Μπρίνσβικ, περιορίζεται στό δικαίωμα καί τό θάρρος τῆς γνώμης. Κρίνω τήν ἱεραρχία. Δέν ἰσχυρίζομαι ὅτι αὐτό μοῦ ἐξασφαλίζει τεράστια ἐλευθερία, ἀλλά μοῦ ἐπιτρέπει νά σκέπτομαι, νά ζῶ, νά κοιμᾶμαι ἤσυχος, καί, κατά καιρούς –ὅταν σπανίως μοῦ δίνεται ἡ δυνατότητα– νά ἀναλαμβάνω δράση πρὸς τήν κατεύθυνση τῶν ἀποψέων μου.

– *Παρόλα αὐτά, ὑπάρχουν ἄνθρωποι πιο ἐλεύθεροι ἀπό τούς ἄλλους.*

– Εἶναι ἀλήθεια, καί δέβια σκεπτόμασθε ἀμέσως τίς ἐλευθερίες πού μπορεί νά παράσχει ἡ πολιτική ἐξουσία. Ἀλλά σέ σχέση μέ αὐτό πού ἐννοοῦμε ὡς ἀπόλυτη ἐλευθερία, ἡ διαφορά εἶναι τῆς τάξης ἑνός πηδήματος ψύλλου.

– *Καί τί θά λέγατε, γιά τή διαφορά ἀνάμεσα σ' αὐτούς πού ὀνομάζουμε «νεόπτωχους» καί τούς πιο πλούσιους;*

– Ἡ σημερινή κοινωνία σέ ἀντίθεση μέ τήν χθεσινή, ἔχει τήν ἱκανότητα, ἀρκεῖ νά τό ἀποφασίσει, νά θρέψει τούς πτωχούς. Σέ ἀντίθετη περίπτωση, τό λάθος θά ἦταν τῶν κυβερνήσεων. Ἀλλά ἡ Γαλλία διαχειρίζεται μέ φειδώ καί τόν πλοῦτο καί τίς δυνατότητες της.

– *Ἡ κίνηση τῆς ἴδιας τῆς ἱστορίας δέν συνοψίζεται στή μετατόπιση τῆς ἀντίστοιχης βαρύτητας τῶν τριῶν στρωμάτων –«ὀρόφων» πού διακρίνετε, καί στόν περιορισμό τῆς σημασίας τοῦ «ἰσογείου»;*

– Καί ναι καί ὄχι. Πίστευα πάντοτε, ὅτι τό «ἰσόγειο», ὅσο ἄθλιο καί ἄν εἶναι μερικές φορές, άποτελεῖ

τό στερεό έδαφος τής ιστορίας. Αμφιβάλλω βέβαια ότι αυτό ισχύει μετά τό 1950, όποτε όλες οι έσωτερικές δομές τής χώρας ανατράπηκαν, χειροτέρεψαν. Άλλά αυτή ή βαριά επίδεινωση συντελέσθηκε μόνη τής. Ό ισχυρισμός του Μάρξ ότι οι άνθρωποι φτιάχνουν τήν ιστορία, ισχύει λιγότερο από τό μισό. Είναι ασφαλέστερο νά ισχυριστούμε ότι ή ιστορία φτιάχνει τούς ανθρώπους. Αύτοί τήν υφίστανται.

Έάν ήμουν πολιτικός, θά ήξερα ότι δέν θά μπορέσω εύκολα νά φθάσω στό βάθρο ή νά χειριστώ τή συγκυρία και ότι είμαι καταδικασμένος, στην καλύτερη περίπτωση, νά εκτελώ ακριβείς ένεργειες περιορισμένης έμβέλειας. Ό βολонταρισμός στην ιστορία είναι χίμαιρα, είναι μιά σταγόνα στόν ώκεανό.

Έπιχειρείτε αυτό ή τό άλλο. Άν σάς εύνοει ή συγκυρία, ή αν έχετε τήν ικανότητα νά αναγνωρίζετε μέχρι ποιο σημείου σάς επιτρέπει νά προχωρήσετε, έχει καλώς. Ό Κολμπέρ ήταν ένας άνθρωπος έπιμονος. Η συγκυρία ήταν εναντίον του. Έχασε πολύ από τό χρόνο του δημιουργώντας έργοστάσια πού δέν είχαν ζωή. Αντίθετα, τόν 18ο αιώνα τά έργοστάσια δημιουργούνται μόνο τους και προοδεύουν. Ξέρω ότι μιλώντας έτσι συνηγορώ υπέρ τής διαρκούς άθωότητας τών κυβερνήσεων, αυτών δηλαδή, πού θεωρούμε σοβαρές και αξιοσέβαστες. Οι κυβερνήσεις δέν ευθύνονται για τά 9/10 τών σφαλμάτων πού τούς καταλογίζουμε, γιατί δέν είχαν τή δυνατότητα για τίποτα περισσότερο.

– Υπάρχει στή σκέψη σας ένα είδος ουδετερότητας τής ιστορίας. Ταυτόχρονα μιλάτε για «δράμα», για «παρακμή».

– Παρακμή; Βέβαια όχι. Δέν θά βρείτε καθόλου αυτή τή δόλια λέξη στά κείμενα μου, έχω δώσει εξηγήσεις γι' αυτό.² Επίσης δέν αγαπώ καθόλου τό δράμα, είδος πολύ συνηθισμένο στις παραδοσιακές αφηγήσεις. Όταν ό ιστορικός γίνεται σκηνοθέτης έχει ανάγκη από τό θέατρο. Γι' αυτό και τόσα γεγονότα παραφουσκωμένα! Χωρίς άμφιβολία, υπάρχουν –άλλά σπανίως– γεγονότα ρηξικέλευθα, μέσα από τά όποια διακρίνουμε σέ όλο της τό φάσμα τή μάζα σέ κίνηση. Και δέν τάσσομαι τυφλά κατά τής ιστορίας τών γεγονότων: είμαι εναντίον τής στεγνής γεγοντολογικής ιστορίας, όπως ακριβώς θά ήμουν και εναντίον τής αποκλειστικής ιστορίας τής μακράς διάρκειας.

Άς προσδιορίσουμε αυτό πού έσείς αποκαλείτε «ουδέτερη ιστορία». Η ιστορία αποτελεί, κατά τή γνώμη μου, μιά μορφή γνώσης, πού όφείλουμε νά προωθοΰμε προς τήν κατεύθυνση όρισμένων ήμβεδαιοτήτων, όπως είναι οι προνομιοΰχοι τομείς τής δημογραφίας, τής ιστορικής γεωγραφίας, τής οικονομίας του παρελθόντος... Η καθεαυτό ιστορία μέ γοητεύει λιγότερο από τήν άκολουθία τών ανθρωπιστικών έπιστημών πού συνεργάζονται. Ό Λυσιέν Φέβρ ήταν αναμφίβολα περισσότερο ιστορικός από έμένα. Ηθελε νά υποτάξει τς ανθρωπιστικές έπιστήμες στην ιστορία, όπως και ό Μάρκ Μπλόκ. Έγώ δέν επιθυμώ νά τς άποικίσω, επιθυμώ νά τς έπισκεφθώ για νά προσπαθήσω νά δώ μέ

τά μάτια τους, νά δανεισθώ για μιά στιγμή τή γλώσσα τους, τς άπόψεις τους και νά πλουτίσω τς δικές μου.

– Τί σημαίνει: «Ιστορία - έπιστήμη του ανθρώπου»;

– Ό Λυσιέν Φέβρ έλεγε «Ιστορία είναι ό άνθρωπος», όσον μέ άφορᾶ υποστηρίζω ότι ιστορία είναι ό άνθρωπος και όλα τά υπόλοιπα. Όλα είναι ιστορία, ή γῆ, τό κλίμα, οι γεωλογικές μετατοπίσεις... Ιστορία είναι ή έπιστήμη του ανθρώπου μέ τήν προϋπόθεση ότι έχει δίπλα της όλες τς ανθρωπιστικές έπιστήμες. Η ιστορία είναι ένα εργαλείο γνώσης του ανθρώπου, αλλά όχι από μόνη τής, ως γίνουμε σοβαροί!

– Τί σημαίνει «άνθρωπος-άνθρωπιστικός»;

– Είναι ένας τρόπος έκφρασης, ένας γενικός όρος. Θα μπορούσαμε νά πούμε ή κοινωνία, οι ανθρώπινες συνθήκες. Υπάρχει σήμερα μιά έξαιρετική έξάπλωση τών ανθρωπιστικών έπιστημών, τό ίδιο σημαντική μέ τήν αντίστοιχη τών βιολογικών έπιστημών στην αρχή του 20ου αιώνα. Αυτό είναι πού κατακλύζει, δικαιολογεί και εξηγεί τά πάντα.

Στή Γαλλία –τό ξέραμε πάντοτε; οι ανθρωπιστικές έπιστήμες γνωρίζουν μιά έπιτυχία χωρίς προηγούμενο. Σ' αυτόν τόν τομέα, είμαστε έπαρκείς. Και ποιος είναι ό λόγος τής υπεροχής αυτής; Είναι απλό: ή Γαλλία διαθέτει τήν όρχήστρα. Δέν μπορούμε νά κάνουμε ανθρωπιστικές έπιστήμες χωρίς νά τς συγκαλέσουμε όλες, χωρίς τήν όρχήστρα σέ άπαρτία. Και ή όρχήστρα είναι εδώ, στή χώρα μας, στή διάθεση μας.

– Στις μέρες μας, δέν γινόμαστε, αντίθετως, μάρτυρες μιᾶς όλοένα μεγαλύτερης διασποράς τών ανθρωπιστικών έπιστημών;

– Ήταν πάντοτε έτσι. Άλλά δέν πρέπει νά συγχέουμε τήν διασπορά τών έπιστημών μέ αυτήν τών επαγγελματικών σταδιοδρομιών. Άν υποθέσουμε ότι ήμουν ύπουργός έθνικής παιδείας, θά είχα προσθέσει στά έξεταστά μαθήματα για τήν άδεια διδασκαλίας τής ιστορίας, τήν κοινωνιολογία, τήν ψυχολογία, τήν πολιτική οικονομία και άλλα... Τότε θά βλέπαμε καλά τό αποτέλεσμα. Είμαι υπέρ μιᾶς έπιστημονικής ιστορίας πού ανατανακλάται πέρα από τόν έαυτό της και γίνεται ένδεχόμενη βοηθητική έπιστήμη στις άλλες ανθρωπιστικές έπιστήμες. Για μένα υπάρχει μιά και μόνη «διεπιστήμη». Και εάν δημιουργούσα ένα έπιστημονικό περιοδικό, θά τό ονόμαζα «Διεπιστήμη».

– Τί σημαίνει αυτό;

– Έάν έπιχειρήσουμε νά παντρέψουμε τήν ιστορία και τή γεωγραφία ή τήν ιστορία και τήν οικονομία ή τή γεωγραφία και τά μαθηματικά, χάνουμε τό χρόνο μας. Πρέπει νά τά κάνουμε όλα συγχρόνως, νά ξαναδημιουργήσουμε συνθετικές καθολικές προβληματικές

2. Παρακμή: πρόκειται, κατά τόν Μπρωντέλ, για λανθασμένο όρισμό τών περισσότερο ή λιγότερο βίαιων ιστορικών αλλαγών.



αντάξιες τῆς ἐποχῆς μας οἱ ὁποῖες θά εἶναι ἐπιχειρησιακές, δηλαδή ἀποτελεσματικές.

– Πιά εἶναι ἡ διαφορά ἀνάμεσα στή «διεπιστήμη» καί τή διεπιστημονικότητα;

– Διεπιστημονικότητα εἶναι ἡ νόμιμη συνεύρεση δύο γειτονικῶν ἐπιστημῶν. Ὑποστηρίζω ἕνα ἐκτεταμένο ζευγάρι. Οἱ ἐραστές τῆς γνώσης πού θά ἐπιχειρήσουν νά προσεγγίσουν τή «διεπιστήμη» παντρεύοντας τή μία ἐπιστήμη μέ τήν ἄλλη, θά ἀποδειχθοῦν ὑπερβολικά συνεσταλμένοι. Θά ἐπικρατήσουν τά κακά ἤθη: ἄς φέρομε σέ ἐπαφή ὅλες τίς ἐπιστήμες, περιλαμβάνοντας ἀκόμη καί τίς παραδοσιακές, ὅπως ἡ φιλοσοφία καί ἡ φιλολογία, πού δέν εἶναι τόσο νεκρές ὅσο πιστεύουμε καί πού θά ἐπιτελέσουν ἕνα ἀπό τά πλεονεκτήματα μας.

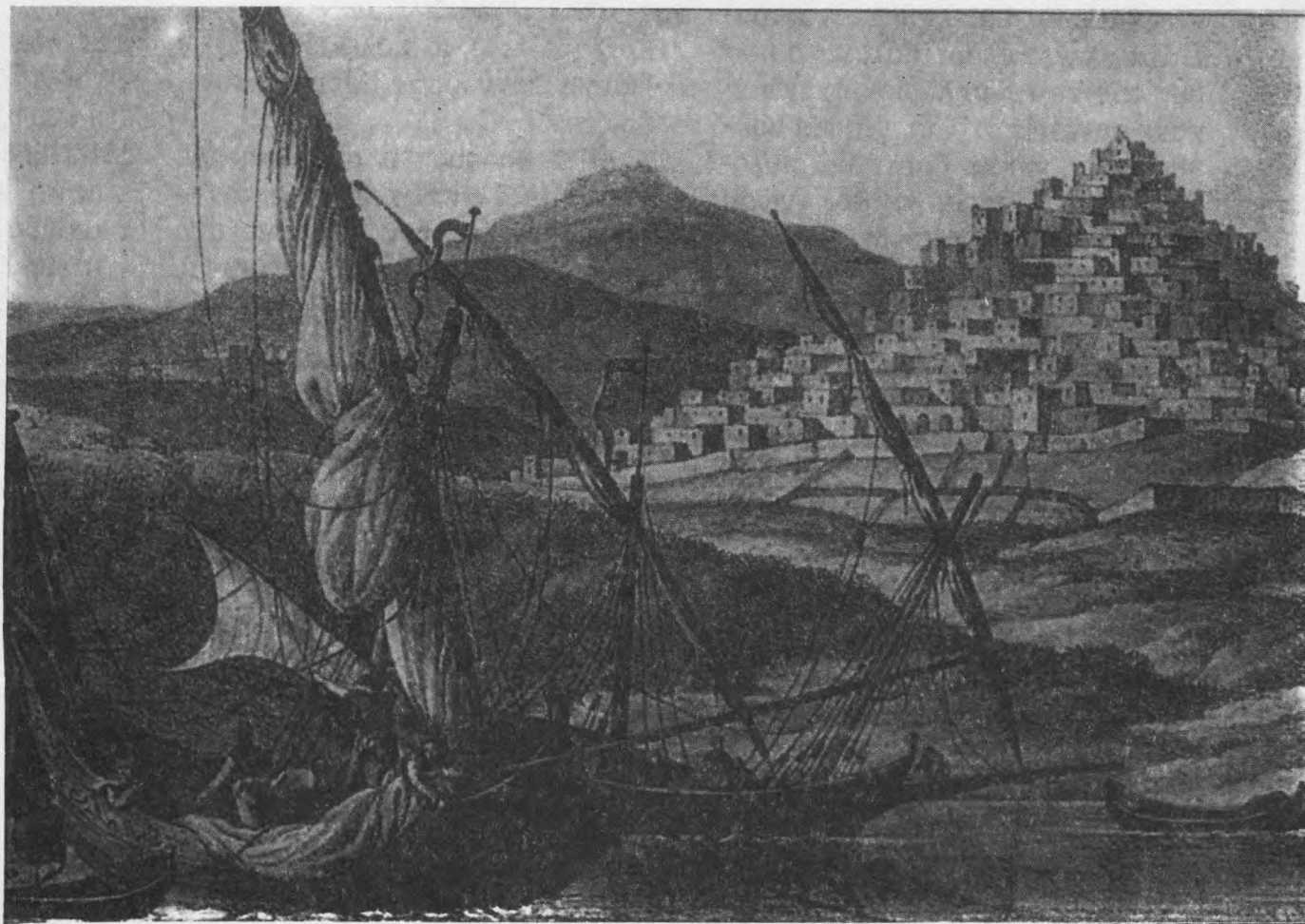
– Γι' αὐτό δημιουργήσατε τό 6ο Τμήμα τῆς Σχολῆς Ἀνωτάτων Σπουδῶν (ΕΡΗΕ);

– Ὁ Σάρλ Μοραζέ εἶχε τήν ἰδέα γιά τή δημιουργία τοῦ τμήματος. Τήν ἐπομένη τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου στό Πανεπιστήμιο ὑπῆρχε μία καί μόνη ἔδρα κοινωνικῆς καί οικονομικῆς ἱστορίας. Ἐξἄλλου ὁ Λυ-

σιέν Φέμβρ ἤθελε ἡ ἱστορία νά κατασκευάζεται στή ἐργαστήρια, σέ συνεργασία μέ οἰκονομολόγους, κοινωνιολόγους, γεωγράφους... Ἦμουν κατά κάποιον τρόπο ὁ πρακτικός νοῦς πού πραγματοποίησε τήν ἐπιχείρηση, ὄχι ὁ δημιουργός τῆς. Ἡ δημιουργία τοῦ 6ου Τμήματος μᾶς ἐπέτρεψε νά συμπεριλάβουμε στό πρόγραμμα καί τόν προϋπολογισμό μας μερικούς πολύ ἀξιόλογους συνεργάτες, χωρίς ὀφίγια καί γαλόνια, μέχρι στιγμῆς, ὅπως ὁ Λυσιέν Γκολντμάν, ὁ Πιέρ Φρανκαστέλ, ὁ Ρολάν Μπάρτ, καί ἄλλοι πολλοί. Εἶχαμε τήν δυνατότητα στή Γαλλία νά ιδρύσουμε, ἕνα «ἀσυλο» γιά τίς ἀνθρωπιστικές ἐπιστήμες πού δέν θά μπορούσαν νά στεγασθοῦν κάτω ἀπό τήν παραδοσιακή πανεπιστημιακή ἀρχιτεκτονική. Μία ἀκόμη κοινωφελῆς ἐπιχείρηση!

– Ἡ «νέα ἱστορία», παρουσιάζεται ὡς ἡ ἀνθρωπιστική ἐπιστήμη πού πέτυχε νά ἐπιβληθεῖ στίς ἄλλες.

– Κατά κάποιον τρόπο ναι. Γιατί ἴσως οἱ ἱστορικοί εἶναι περισσότερο ἐργατικοί ἀπό μερικούς ἄλλους. Ἀλλά ἡ ἱστορία γιά νά εἶναι ἐγκυρη, πρέπει, ἐπαναλαμβάνω, νά εἶναι ἐνσωματωμένη στίς ἄλλες ἀνθρωπιστικές ἐπιστήμες καί αὐτές ἀπό τήν πλευρά τους ὀφεί-



λουν νά μίν άγνοοῦν τήν ιστορική διάσταση. Οί κοινωνιολόγοι, οί οικονομολόγοι, οί ανθρωπολόγοι, οί ψυχολόγοι, δέν επιδεικνύουν άρκετή ευαισθησία ως προς τήν ιστορική προοπτική τών πραγμάτων. Η κοινωνιολογία, για παράδειγμα, πιστεύει ότι μπορεί νά στοχάζεται και νά αναλύει επάνω στην κόψη του ξυραφιού τής πραγματικότητας. Δέν είναι δυνατόν. Για παράδειγμα τό πρόβλημα τής «διάκρισης» –για νά θυμηθούμε τό όμορφο βιβλίο του Πιέρ Μπουρντιέ– τίθεται σέ όλες τές εποχές. Και παρακολουθώντας αυτό ή τό άλλο πρόβλημα διά μέσου του παρελθόντος χρόνου, μπορούμε νά αποδεσμεύσουμε μία έγκυρη, εμπειριστωμένη προβληματική. Όσο και άν πολλαπλασιάζονται τά έρωτηματολόγια που έρευνούν τον παρόντα χρόνο, δέν άρκοῦν. Μέ δίδαξε πολλά ή πεποίθηση ενός οικονομολόγου, του Σιμόν Κυζνέ, ότι τό παρόν εξηγείται διά του παρελθόντος και μάλιστα ενός παρελθόντος σχετικά μακρινού.

- Και ή γεγονοτολογική ιστορία;
- Είναι εξαιρετικά δύσκολο νά συλλάβουμε τά γεγονότα. Δέν θά τολμοῦσα για παράδειγμα νά περιγράψω

τή ζωή του Φιλίππου Β'. Πρόκειται για μιιά αλλόκοτη προσωπικότητα που δραπετεύει από την εποχή της. Ό Φίλιππος Β' είναι υπεύθυνος για τό θάνατο του γιου του: ο Δόν Κάρλος είναι τρελός. Η τρέλα πλανάται πάνω από την οικογένεια των Αψβούργων. Μετά τό θάνατο του παιδιού, ο βασιλιάς εξομολογείται στον εξομολόγο του γιου του. Ήθελε νά μάθει από αυτόν την αλήθεια για τό παιδί του; Τό γεγονός, τό δράμα γοητεύει. Είναι όμως λάθος νά πιστεύουμε, ότι μιιά σοβαρή εξήγηση αποδεσμεύεται από την σειρά των γεγονότων που παραθέτουμε με ακρίβεια.

Μέ λίγα λόγια: πολλοί ιστορικοί δέν έχουν συναίσθηση τής σημασίας και του μεγέθους του επαγγέλματος τους. Ό Μάρκ Μπλόκ και ο Λυσιέν Φέβρ είχαν, όσο τους αναλογούσε, την αίσθηση τής σχεδόν τραγικής σημασίας τής ιστορίας. Τήν έχω όσο και αυτοί ή τουλάχιστον προσπαθώ.

- Πάντως ή «νέα ιστορία» γνωρίζει επιτυχία.
- Ναι, αυτή ή ιστορία έγινε κυρίαρχη. Άλλά μέ τή σειρά της και αυτή δέν σταματά νά αλλάζει. Κινούμαστε στην τροχιά τής «νέας ιστορίας». Κατά τή δεκαε-

τία του '70, οι Γάλλοι ιστορικοί καταπιάσθηκαν με θέματα ιστορίας των νοοτροπιών. Άραγε αναλογίσθηκαν ότι πρόκειται για μία ιδιαίτερη ιστορία που οφείλουν να συνδέσουν απαραίτητα με το σύνολο;

– Στις μέρες μας παρατηρούμε ότι οι ιστορικοί μετατοπίζονται προς μία μορφή άκρατου σχετικισμού. Ή ιστορία αποτελεί μυθιστόρημα;

– Ο ιστορικός ως μυθιστορηματικός συγγραφέας; Πρόκειται για άστειο. Ή ιστορία είναι σοβαρή υπόθεση. Ή κριτική αυτή είναι παρωχημένη. Ο ιστορικός δεν μπορεί πια να κατασκευάζει μυθιστορήματα. Ή διαφορά ανάμεσα στον Λυσιέν Φέβρ και τον Μισελέ, συνίσταται στο ότι ο Λυσιέν Φέβρ δεν μπορεί να άφαιρεθεί στον οίστρο και τη φαντασία του.

– Δηλαδή τί είναι αυτό που κάνει την «νέα ιστορία» να άποφεύγει τον σχετικισμό;

– Γιατί άναλαμβάνει να ώθήσει την ιστορία όσο το δυνατόν μακρύτερα, μέσα σε ένα πλαίσιο που θεωρείται επιστημονικό. Δηλαδή, κάθε φορά που κατορθώνει να παρουσιάζει μία σειρά στατιστικών δεδομένων, προοδεύει. Δεν ισχυρίζομαι ότι η στατιστική είναι ολοκληρωτή ή ιστορία. Άλλά χωρίς αυτή, πολλές φορές δεν θά ξέραμε πού να στρέψουμε το βλέμμα. Οι αριθμοί άποτελούν ένα μέσον για να τοποθετούμε σωστά τα προβλήματα, μās εμποδίζουν από τις έσφαλμένες τοποθετήσεις.

– Μέ ποιόν τρόπο ο ιστορικός προσανατολίζει την εργασία του προς τους όρους της άληθειας;

– Άλήθεια; ή λέξη είναι υπερβολική. Ύπάρχει επιστημονική άληθεια έφόσον είναι πρακτικά δυνατός ο έλεγχος. Κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων, οι μαθηματικές επιστήμες έχουν αλλάξει πολλές φορές «άληθεια», και συνεχίζουν να αλλάζουν, στο βαθμό που ή ανάπτυξη τους τις φέρνει αντιμετώπιες με νέες πραγματικότητες. Ή ιστορία επίσης τοποθετείται σε αντιπαράβολή με όρισμένες πραγματικότητες, όσο πλησιάζει το πρόσφατο παρελθόν. Συχνά ή ιστορική τοποθέτηση αξιολογείται σε σχέση με το παρόν – γεγονός που θά είχε κάνει τους δασκάλους μου, Μάρκ Μπλόκ και Λυσιέν Φέβρ, να ούρλιαξουν. Ήταν τότε άπαγορευμένο να προσεγγίσουμε τη σύγχρονη ιστορία, πέρα από το 1900. Έπρεπε λοιπόν να φθάσουμε στο 1984, και ούτω καθεξής...

– Τί σκέπτεσθε για την πολιτική χρησιμοποίηση των έργων σας και ιδιαίτερος του τρίτου τόμου του Ύλικου πολιτισμού: Ο Χρόνος του Κόσμου;

– Πιστεύω ότι στην πραγματικότητα δεν τό χρησιμοποίησε κανείς. Μόνον ο Άλαίν Μίνκ κατανόησε αυτό που θέλησα να κάνω.

Ύπαινισσεσθε τά «κέντρα» του κόσμου. Άπό αυτήν την άποψη πιστεύω ότι, τουλάχιστον, για ένα διάστημα ή Εύρώπη είναι δυστυχώς καταδικασμένη. Τό κέντρο, ή ισχύς, αναχωρούν για χώρες που δεν έχουν φθαρεί από την έξουσία. Ή Άγγλία έχει φθαρεί και ή Γαλλία επίσης, αλλά σε μικρότερο βαθμό. Ή Εύρώπη

θά μπορούσε να δελτιωθεί, να άκτινοβολήσει ένεργεια και δυναμισμό μόνο εάν καταλάμβανε τις Άνατολικές χώρες ή συνδεόταν μαζί τους. Ή Εύρώπη έχει συνθλιβεί από την σοβιετική και την άμερικανική οικονομία. Ή καλύτερη ευκαιρία για να επιδιώσει θά ήταν να ένοποιήσει τις δυνάμεις της και τό χώρο της σε ένα σύνολο.

Ή Γαλλία, στις δεκαετίες '50-'70, άναστατώθηκε όσο ποτέ άλλοτε στο παρελθόν. Ή γαλλική κοινωνία και κουλτούρα έχασαν τά προστατευτικά τους κιγκλιδώματα. Ζούμε την παραμονή της επανάληψης των άλλων που θά προσδιορίσουν μία ξαφνική και νέα άνοδο της παραγωγής. Ή άνοδος του δολαρίου είναι ίσως καλό σημάδι: δείχνει ότι, τουλάχιστον, μία χώρα ξεπέρασε την κρίση.

Ή Γαλλία, στις δεκαετίες '50-'70, άπώλεσε ένα μεγάλο μέρος της έλευθερίας της και κατά συνέπεια της ταυτότητάς της. Δυστυχώς δεν έπαυσε να αισθάνεται υπεροπτική «έξαιρηση», γεγονός που ίσως έμπόδισε την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Δεν είμαστε όμως οι μόνοι υπεύθυνοι.

– Πιστεύετε ότι έχετε επιτύχει;

– Και ναι και όχι. Οι άνθρωποι και τά έργα περνούν. Πάντως δεν θά μπορούσε κανείς άλλος να προσφέρει στον έαυτό του τό πνευματικό θέαμα που προσέφερα εγώ: είδα από κοντά όλες τις άνθρωπιστικές επιστήμες και τις πραγματικότητες της Σοβιετικής Ρωσίας, της Άμερικης, των Ίνδιών, της Κίνας. Όλες αυτές οι έμπειρίες κάτω από τά μάτια μου με βοήθησαν πολύ. Και πέτυχα στην έρευνα μου, ή τουλάχιστον νοιώθω ικανοποιημένος.

– Αισθάνεσθε ένας άνθρωπος μόνος;

– Ναι, μόνος διανοητικά. Μέ τους ανθρώπους που συνάντησα δεν ένοιωθα την εγγύτητα που είχα με τον Λυσιέν Φέβρ. Ή πνευματική ζωή σας άνοίγει προς τους άλλους αλλά, ταυτόχρονα, σās αναδιπλώνει στον έαυτό σας. Δεν είμαι όμως μόνος γιατί, για μένα, ζωή δεν ήταν μόνο ή πνευματική ζωή. Έχω την οικογένεια, τους φίλους μου.

– Τελικά, ή ιστορία έχει κάποιο νόημα;

– Πιστεύω βαθιά στην πρόοδο των ανθρώπων, του πνεύματος και της ήθικης. Ή ιστορία όμως προχωρά όπως οι ισπανικές λιτανείες: ένα βήμα μπρός και ένα ή δύο πίσω. Κάθε πρόοδος που συντελείται θέτει νέα προβλήματα. Ή έκρηκτική ανάπτυξη της υλικής ζωής συνοδεύεται για παράδειγμα από άνοδο της εγκληματικότητας. Άλλωστε για κάθε έννοια υπάρχει και ή αντίθετη της. Και οι δύο άνήκουν στις «δυναμικές δομές» της ιστορίας. Δεν υπάρχει μόνο ο Θεός, υπάρχει και ο Διάβολος.

ΛΙΓΑ ΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΦΕΡΝΑΝ ΜΠΡΩΝΤΕΛ*

Είναι χωρίς αμφιβολία ο μεγαλύτερος ιστορικός του προηγούμενου αιώνα, ο δάσκαλος και θεωρητικός που πέτυχε να εκθρόνισει από τα πανεπιστήμια της Γαλλίας την παραδοσιακή και ιδεολογικοποιημένη πολιτική ιστορία και να επηρεάσει την επιστήμη της ιστορίας σε όλόκληρο τον κόσμο.

Γεννήθηκε το 1902 σε ένα μικρό χωριό της Λορραίνης, το Λυμεβίλ αν Όρνουά, και πέθανε το 1985 στο Παρίσι. Αφιερώθηκε στην ιστορία για περισσότερο από μισό αιώνα και «κλυδωνίστηκε», όπως λέει και ο ίδιος, μαζί με την ιστορία του καιρού του: υπηρέτησε τη θητεία του στον γαλλικό στρατό κατοχής του Ρήνου (1925), στρατεύθηκε το 1938 στο μέτωπο των Άλπεων και παρέμεινε στην γραμμή Μαζινό από το 1939 ως το 1940. Φυλακίστηκε τον Ιούλιο του 1940 και απελευθερώθηκε τον Μάιο του 1945. Στη φυλακή, χωρίς ντοκουμέντα και σημειώσεις, έγραψε τη διατριβή του με θέμα, η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β'. Εκεί, είχε και την μεγαλειώδη εμπνευση να συλλάβει τους τρεις ρυθμούς της ιστορίας. Υποστήριξε την διατριβή του το 1947, η οποία εκδόθηκε μετά από δύο χρόνια.

Ο πατέρας του ήταν δάσκαλος και ο ίδιος δίδαξε ιστορία στη μέση εκπαίδευση, στην Άλγερια, από το 1923 ως το 1932 και κατόπιν στο Παρίσι. Μετά από σύντομη παραμονή στο Παρίσι, το 1935 διορίστηκε καθηγητής στη Βραζιλία, στο Πανεπιστήμιο του Σάο Πάολο όπου γνώρισε τον Κλώντ Λεβί-Στρούς

Στο Παρίσι επέστρεψε το 1937 ως διευθυντής σπουδών στην Ανωτάτη Σχολή πρακτικών Σπουδών (*École pratique des Hautes Etudes*) στον τομέα «Φιλολογία της Ιστορίας». Από 1946 ως το 1969 συμμετείχε στην διευθυντική ομάδα του επιστημονικού περιοδικού «*Annales*» και το 1949 εξελέγη, στη θέση του Λυσιέν Φέβρ, καθηγητής στο Κολλέγιο της Γαλλίας (*Collège de France*) όπου παρέμεινε για 23 χρόνια. Το 1947 μαζί με τον Λυσιέν Φέβρ, τον Πιερ Όζέ (φυσικό) και τον Σάρλ Μοραζέ (ιστορικό) ιδρύουν με τη χρηματική υποστήριξη του ιδρύματος Ροκφέλερ, το 6ο Τμήμα της Ανωτάτης Σχολής πρακτικών Σπουδών, αυτό που ο Μπρωντέλ αποκάλεσε «άσυλο» των ανθρωπιστικών επιστημών. Ο Λυσιέν Φέβρ εκλέγεται πρόεδρος και ο Μπρωντέλ γραμματέας του τμήματος. Το 1956 ο Μπρωντέλ εκλέγεται πρόεδρος του τμήματος και παραμένει στη θέση αυτή μέχρι τη συνταξιοδότηση του το 1972. Το Τμήμα αυτό θα αποτελέσει αργότερα, υπό την καθοδήγησή του, την Ανωτάτη Σχολή Κοινωνικών Επιστημών (EHESS). Με δική του φροντίδα ιδρύεται το 1962 στη λεωφόρο Ρασπάιγ στο Παρίσι, ο Οίκος των Επιστημών του Ανθρώπου (*Maison des Sciences de l'Homme*) του οποίου και είναι διευθυντι-

Λίγα λόγια για τον Μπρωντέλ

Κλώντ Λεβί-Στρούς. Στο πρόσωπό του συνάντησε, τον «απομονωμένο σοφό», όπως τον χαρακτήριζε, τον συνάδελφο των κοινωνικών επιστημών που οργανώνει «διεπιστημονικές» προσεγγίσεις, που ώθει συγκεκριμένα την «δομική» ανθρωπολογία προς τους ορίζοντες της γλωσσολογίας, της «μη-συνειδητής» ιστορίας και των «κοινωνικών» μαθηματικών. Των μαθηματικών, δηλαδή, που συλλαμβάνουν και εκφράζουν με τους δικούς τους ακριβείς και συνοπτικούς όρους τις κοινωνικές δομές και σχέσεις.

Κ. Μάρξ. Η σχέση του με τον μαρξισμό προκάλεσε αντιφατικές δηλώσεις και αλληλοσυγκρουόμενες αντιδράσεις. Το Κομμουνιστικό Κόμμα Γαλλίας απέρριψε το έργο του ως αντικομμουνιστικό, ενώ το Ίνστιτούτο Γκράμσι το είχε εκθειάσει. Ο ίδιος θεωρούσε ότι ο Μάρξ ήταν ο πρώτος που κατασκεύασε αληθινά κοινωνικά μοντέλα με αφετηρία τη μακρά διάρκεια στην ιστορία. Δανείστηκε τα ερμηνευτικά του εργαλεία και αναβαπτίζοντάς τα στους «μεταβαλλόμενους ποταμούς του χρόνου» τους έδωσε μιά άλλη, ευρύτερη σημασία. Από αυτήν την οπτική γωνία κατακεραύνωνε ως αυτοκαταστροφική την άπλουστευτική προσήλωση των σύγχρονων μαρξιστών στα αρχικά συστήματα έρμηνείας.

Ζώρζ Ντιμπύ. Όπως παρατηρούσε και ο συνάδελφός του στο Κολλέγιο της Γαλλίας, Ζώρζ Ντιμπύ, «ποιός από μās, και μάλιστα από αυτούς που ενοχλήθηκαν από τις κατά μέτωπον επιθέσεις του Μπρωντέλ στα φρούρια της παραδοσιακής ιστορίας, δεν ένιωσε κάποτε ότι προχωρούσε σε δρόμους που ο ίδιος ο Μπρωντέλ είχε ανοίξει, κι ήταν έτσι σαν να εργάζονταν με την δική του καθοδήγηση;»

κό στέλεχος μέχρι το 1972. Το 1984 εκλέγεται μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας. Ο Μπρωντέλ έχει ήδη χαρακτηριστεί στην Γαλλία ως ο «βασιλιάς της ιστορίας», ο «καθοδηγητής της νέας ιστορίας» και έχει αποθεωθεί, όσο λίγοι, κατά τη διάρκεια της ζωής του.

Τόν Οκτώβριο του 1985 προεδρεύει σε μεγάλη επισημονική εκδήλωση που οργανώνεται προς τιμήν του στο Σατοβαλόν, στη γαλλική πλευρά της Μεσογείου. Ένα μήνα αργότερα πεθαίνει μετά από χειρουργική επέμβαση.

Τό έργο του τιμήθηκε με μεγάλη επιστημονική αναγνώριση και μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες. Στη Νέα Υόρκη λειτουργεί κέντρο έρευνών με τό όνομά του. Στο έργο του εκφράστηκε με τόν πιο γόνιμο τρόπο ή άνθηση τών ανθρωπιστικών επιστημών που είχε συνεπάρεται τή μεταπολεμική Γαλλία. Μετά τό 1970, δηλαδή μετά τή σαρωτική δεκαετία του '60, ή διάδοση τών απόψεων του ξεπερνά τούς στεγανούς χώρους τών ειδικών και γνωρίζει διεθνή προβολή. Καί αυτό γιατί όπως έξηγει ή Ίμάνουελ Βαλερστάιν, διευθυντής του κέντρου Μπρωντέλ τής Νέας Υόρκης, τό έργο του ικανοποιούσε τή δίψα για μία τεκμηριωμένη, διαυγή και συνολική ματιά στην ιστορία και τήν απέχθεια τών νέων ιστορικών για τήν άφηρημένη, λεπτομερή αναδίφηση.

Παρότι διάσημοι Γάλλοι διανοούμενοι του καιρού του αλλά και συνεργάτες του δήλωναν κομμουνιστές ή ίδιος άρνήθηκε κάθε πολιτική στράτευση. Έκτιμούσε τή σφαιρική αντίληψη του Μάρξ για τήν ιστορία και δήλωνε «υλιστής» με τόν δικό του τρόπο: «Είμαι οπαδός τής φιλοσοφίας που περιλαμβάνει στίς αναλύσεις της τήν υποδομή και τήν υπερδομή. Μέ μία διαφορά: δέν πιστεύω ότι ή υποδομή προσδιορίζει τήν υπερδομή. Οι υπερδομές έχουν τουλάχιστον τήν ίδια βαρύτητα και τήν ίδια σημασία. Κατά τή γνώμη μου ή καπιταλισμός συνιστά υπερδομή, είναι ένα είδος κουλτούρας, ένας τρόπος ζωής.»

Είναι φανερό ότι ή Μπρωντέλ δέν ήταν μόνο ή θεωρητικός που θεμελίωσε τήν «νέα ιστορία» αλλά και ή εύθυνη πρακτικός νοός που φρόντισε να τή στεγάσει σε πρωτοποριακούς πανεπιστημιακούς θεσμούς. Ακόμη και σήμερα, χάρις στην παράδοση τής σχολής τών «Annales», όταν οι ιστορικοί καταπιάνονται με θέματα που είχε έξοβελίσει ή λεγόμενη «νέα ιστορία», όπως οι βιογραφίες και ή πολιτική ιστορία, δέν μπορούν πλέον να άγνοούν τήν «όρχήστρα» τών κοινωνικών επιστημών, δηλαδή τούς οικονομικούς, κοινωνικούς και ιδεολογικούς προσδιορισμούς τών προσώπων και τών γεγονότων.

* Τό βιογραφικό σημείωμα στηρίχθηκε στο «Magazine Littéraire», ό.π., στο άφιέρωμα του «Nouvel Observateur», τχ. 1100, 6-12 Δεκεμβρίου 1985, σελ. 74-82, στο ειδικό άφιέρωμα του επιστημονικού περιοδικού «Espaces Temps», τχ. 34-35/1986, καθώς και στο βιβλίο του F. Braudel, *Écrits sur l'histoire*, Παρίσι 1969, ελληνική έκδ. Μελέτες για τήν Ιστορία, μτφρ. Όντέτ Βαρών, Ρόδη Σταμούλη, Μνήμων 1986.

Έργα του Μπρωντέλ μεταφρασμένα στα ελληνικά

- F. Braudel, *Η δυναμική του καπιταλισμού*, μτφ. Ρ. Μπενβενίστε, έκδ. Αλεξάνδρεια 1992.
- F. Braudel, M. Aymard, F. Coarelli, *Η Μεσόγειος*, μτφρ. Ε. Άβδελά, Ρ. Μπενβενίστε, έκδ. Αλεξάνδρεια 1990.
- F. Braudel, G. Duby, R. Arnaldez, *Η Μεσόγειος*, μτφρ. Κ. Αντύπας, έκδ. Αλεξάνδρεια 1991.
- F. Braudel, *Η Μεσόγειος και ή μεσογειακός κόσμος τήν εποχή του Φιλίππου Β΄ τής Ισπανίας*, μτφρ. Κ. Μισσοτάκη, τόμ. Α΄, έκδ. MIET 1991.
- F. Braudel, *Η Μεσόγειος και ή μεσογειακός κόσμος τήν εποχή του Φιλίππου Β΄ τής Ισπανίας*, μτφρ. Κ. Μισσοτάκη, τόμ. Β΄, έκδ. MIET 1998.
- M. Bloch, L. Febvre, F. Braudel, *Κείμενα εύρωπαϊκής ιστορίας*, μτφ. Γ. Γουλιμή, έπιμ. Θ. Βερέμης, έκδ. Παπαζήσης 1985.
- F. Braudel, *Μεσόγειος. Συλλογικά πεπρωμένα*, μτφρ. Κ. Μισσοτάκη, έκδ. MIET 1997.
- F. Braudel, *Οι μνήμες τής Μεσογείου*, μτφρ. Κ. Ούγουρλόγλου, έκδ. Λιβάνης-Νέα Σύνορα 2000.
- B. Braudel, *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός*, τ. Α΄, μτφρ. Αίκατ. Άσδραχά, 1995· τόμ. Β΄, μτφρ. Φίλιπ. Δρακονταειδής, 1998, έκδ. MIATE.
- F. Braudel, *Γραμματική τών πολιτισμών*, μτφρ. Α. Άλεξάκης, έκδ. MIET 2001.



ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΣΛΑΒΟΜΑΚΕΔΟΝΕΣ: ΠΤΥΧΕΣ ΕΝΟΣ «ΑΝΥΠΑΡΚΤΟΥ» ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ

του Τάσου Κωστόπουλου

Η ένοπλη διακοινοτική σύρραξη στην ΠΓΔ Μακεδονίας είχε ήδη δρομολογηθεί όταν, στις 4 Μαρτίου 2001, η Διαρκής Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος αποφάσισε να υπενθυμίσει σε κυβερνώντες και απλούς πολίτες τα όρια της «εθνικά όρθης» πολιτικής όσον αφορά το πάλαι ποτέ «μείζον εθνικό μας θέμα». Ήταν οι μέρες που η επερχόμενη νέα βαλκανική καταιγίδα τροφοδοτούσε ποικίλα σενάρια σχετικά με την επίτευξη ενός συμβιβασμού στο (όλοκληρωτικά ανεπίκαιρο, πλέον) ζήτημα του ονόματος της γειτονικής μας χώρας. Καθυστερημένοι μακεδονομαχούντες της προηγούμενης δεκαετίας, από την Παμμακεδονική των ΗΠΑ μέχρι τον Στυλιανό-Άγγελο Παπαθεμελή, συνωθοούνταν σε ταπεινά μονόστηλα για να καταγγείλουν τη διαφαινόμενη νέα μειοδοσία της αποδοχής (στην πραγματικότητα έπιβολής) της όποιας «σύνθετης ονομασίας».

Από κοντά και η Ιερά Σύνοδος. Μέ την ανακοίνωσή της, «αισθάνεται το χρέος να εκφράσει την ανησυχία της για το ένδεχομένο να αναγνωριστεί επίσημως και διεθνώς το γειτονικό κράτος με όνομα που θα περιέχει τον όρο "Μακεδονία"». Η παρέμβαση αυτή θεωρείται «συνέχεια και επιβεβαίωση παλαιότερης ποιμαντορικής εγκυκλίου της Ιεράς Συνόδου (ύπ' αριθμ. 2536) ή οποία εξέδόθη στις 5 Ιουνίου 1992» –στο άποκορύφωμα, δηλαδή, της εθνικιστικής ύστερίας– και στην αιτιολογία της επιστρατεύει το μάξιμουμ των επιχειρημάτων της περασμένης δεκαετίας: «*Η Εκκλησία της Ελλάδος πιστεύει ότι η χρησιμοποίηση του ονόματος "Μακεδονία" από το γειτονικό κράτος, αποτελεί σφετερισμό σημαντικού τμήματος της Ιστορίας και του Πολιτισμού μας, ανοίγει το δρόμο για εδαφικές διεκδικήσεις και για την ανάκλιση ανυπάρκτων μειονοτικών ζητημάτων, τραυματίζει την ελληνική αξιοπρέπεια και προσβάλλει την ιστορική αλήθεια*». Η έμμονη στο αλήστου μνήμης αυτό «κεκτημένο» του 1992

θεωρείται από την ίδια την Ιερά Σύνοδο στοιχειώδης ανταπόκριση, όχι μόνο στις «κραυγές αγωνίας» των «*Οργανώσεων των Αποδήμων Μακεδόνων*», αλλά και στην «*ιδιαιτέρη αγωνία του ποιμνίου της που ζει στην Βόρειο Ελλάδα*». Αποδέκτες του μηνύματος δεν είναι, φυσικά, άλλοι από την κυβέρνηση και τον πολιτικό κόσμο της χώρας, που καλούνται «*να επιβεβαιώσουν την αταλάντευτη έμμονή τους στην παλαιότερη απόφαση για το θέμα του Συμβουλίου Αρχηγών των Κομμμάτων, ή οποία και χειροκροτήθηκε από την συντριπτική πλειοψηφία του λαού μας, και υποστηρίχθηκε από τα μαζικά και ένθουσιώδη πατριωτικά συλλαλητήρια των Αθηνών, της Θεσσαλονίκης, πολλών άλλων πόλεων και των μεγάλων κέντρων του εκτός Ελλάδος Έλληνισμού*».¹

Πολύ φυσιολογικά όλα αυτά, θά πει κανείς. Στο κάτω-κάτω της γραφής, η Εκκλησία της Ελλάδος υπήρξε ένας από τους βασικούς μοχλούς της κινητοποίησης του 1992-94 ενάντια στους «*γυφτοσκοπιανούς σφετεριστές της ιστορίας μας*». Οί μητροπόλεις συμμετείχαν οργανωμένα «*μετά του ποιμνίου τους*» στα πανεθνικά συλλαλητήρια της πρώτης περιόδου (1992-93), για να αυτονομηθούν στη συνέχεια από δημάρχους και κόμματα και να καθοδηγήσουν το δεύτερο κύμα κινητοποιήσεων (1994-95) – ενάντια, αυτήν τη φορά, στους «*μειοδότες*» πολιτικούς και την προοπτική συμβιβασμού. Κορυφαία στιγμή μπορεί να θεωρηθεί το συλλαλητήριο που οργάνωσε στις 15.2.94 ο Θεσσαλονίκης Παντελεήμων, τυπικά μόν κατά της πρόσφατης τότε αναγνώρισης της ΠΓΔΜ από τις ΗΠΑ, αλλά με πραγματικό στόχο τις βολιδοσκοπίσεις

1. Δελτίο Τύπου της Ιεράς Συνόδου, Αθήνα 5.3.2001, όπως παρατίθεται στην επίσημη ιστοσελίδα της Εκκλησίας της Ελλάδος (<http://www.ecclesia.gr>).



της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ για μιά συμβιβαστική επίλυση της διαφοράς. Τό συλλαλητήριο, στο οποίο ήγεμόνευσε ή φασιζουσα άκροδεξιά (μέ βασικό σύνθημα «Στά όπλα-στά όπλα, νά πάρουμε τά Σκόπια»), κατέληξε σέ έπεισόδια μπροστά στό άμερικανικό προξενείο τήν έπομένη, ή κυβέρνηση Παπανδρέου, σέ μιά δραματική άλλαγή πολιτικής, έπέβαλε τό 18μηνο έμπάργκο κατά τής ΠΓΔΜ.² Ίδωμένες έκ τών υστέρων, οί ζυμώσεις και πολιτικοϊδεολογικές άποκρυσταλλώσεις εκείνων τών ήμερών άποκαλύπτονται ως ή μήτρα πού γέννησε τό τωρινό φαινόμενο του μεταμοντέρνου φονταμενταλισμού, φαινόμενο πού βρήκε τήν πολιτική του έκφραση στό πρόσωπο του Χριστόδουλου και τίς «λαοσυνάξεις» του έτους 2000. Λογικότατα, λοιπόν, ή Έκκλησία τής Ελλάδος έπικαλείται ως προνομακή νομιμοποιητική άναφορά για τήν παρέμβασή της τίς μέρες εκείνες του 1992.³

Έντελως διαφορετικά είναι, ωστόσο, τά πράγματα μέ τήν υπόλοιπη επιχειρηματολογία τής Ίερας Συνόδου. Πέρα από τίς γελοιότητες του τύπου «άν μέ δική μας ύπογραφή άναγνωρισθεϊ κράτος μέ όνομα πού θά περιλαμβάνει τόν όρο “Μακεδονία”, τότε σέ λίγα χρόνια δέν άποκλείεται νά άπαγορευθεϊ στους Βόρειους Έλληνες νά όνομάζονται Μακεδόνες», ύπάρχει κυρίως εκείνη ή άναφορά στην προοπτική «άνανίησης άνύπαρκτων μειονοτικών ζητημάτων», πού βγάξει μάτι. Άν μή τί άλλο, έπειδή αυτά τά «άνύπαρκτα» μειονοτικά ζητήματα (δηλαδή τό έξής ένα: οί Σλαβομακεδόνες) κάθε άλλο παρά άγνωστα στην Έκκλησία

της Ελλάδος είναι, όπως περίτρανα άποδεικνύουν τά ίδια τά ντοκουμέντα τής τελευταίας. Ντοκουμέντα πού ή Έκκλησία ή ίδια φρόντισε νά δώσει στή δημοσιότητα σέ παλιότερες έποχές, προκειμένου νά τονίσει τή συμβολή της στους «άγώνες του Έθνους». Δέν άναφέρομαι έδω στον Μακεδονικό Άγώνα ό όποιος, χάρη και στην άγρια πλαστογράφηση του από τήν επίσημη ιστοριογραφία, άποτελεί προσφιές σημείο άναφοράς τών κάθε λογής «έθνικά ευαίσθητων» ιεραρχών, μέ πρώτο και καλύτερο τόν σημερινό άρχιεπίσκοπο.⁴ Πρόκειται για έγκυκλίους τής Ίερας Συνόδου πού έκδόθηκαν μετά τό 1913 και οί όποιες συνδέονται άρρηκτα

2. Ίδέα πού άποδίδεται στον τότε ύπουργό Τύπου & Πληροφοριών, Ευάγγελο Βενιζέλο (Evangelos Kofos «Greece's macedonian adventure: the controversy over FYROM's independence and recognition», http://www.macedonian-heritage.gr/Contributions/contr_Kofos19990705.html).

3. Για μιά πρώτη, δημοσιογραφική έπισκόπηση του ρόλου τής εκκλησιαστικής ιεραρχίας στην έθνικιστική ύστερία του 1992-94, βλ. Ίός τής Κυριακής «Τό ράσο κάνει τόν πολιτικό», «Έψιλον» τής Κυριακάτικης Έλευθροτυπίας, 20.3.94.

4. Χαρακτηριστικό δείγμα, ή όμιλία του «Η συμβολή τών Έλλήνων Ίεραρχών τής Μακεδονίας στην ευόδωση του “Μακεδονικού Άγώνα”» (~1992), όπως παρατίθεται μέχρι σήμερα στην ιστοσελίδα τής Μητροπόλεως Δημητριάδος (<http://www.imd.gr/html/gr/section02/history/speeches/01/01.htm>).



μέ τήν ἐκστρατεία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους γιά βίαιη ἀφομοίωση τῶν σλαβόφωνων Μακεδόνων τῆς Βόρειας Ἑλλάδας – μιᾶς πληθυσμακῆς ομάδας πού κατά τόν Μεσοπόλεμο ἀριθμοῦσε γύρω στίς 200.000 ἄτομα, στά μετεμφυλιακά χρόνια τουλάχιστον 150-150.000, καί ἡ ὁποία ὑπῆρξε ἐπί δεκαετίες ἀντικείμενο μιᾶς (ἐν μέρει πετυχημένης) κρατικῆς ἐκστρατείας γιά τήν καταστροφή τῆς ἰδιαίτερης γλωσσοπολιτισμικῆς τῆς ταυτότητας, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ὁποία «ἐθνική συνείδηση» τῶν ἀνθρώπων καί τῶν ἐπιμέρους συλλογικοτήτων πού τήν ἀπαρτίζουν.⁵ Δημοσιευμένα τό 1956 ἀπό τήν ἴδια τήν Ἱερά Σύνοδο σέ μιᾶ ἐπίσημη συλλογή συνοδικῶν ἐγκυκλίων τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα,⁶ τά ἔγγραφα αὐτά ὄχι μόνο συμπληρώνουν τήν εἰκόνα πού ἔχουμε γιά ἐπιμέρους πτυχές αὐτῆς τῆς κρατικῆς πολιτικῆς, ἀλλά ἀποδεικνύονται ἐξόχως διαφωτιστικά γιά τή στάση τῆς ἐπίσημης Ἐκκλησίας ἀπέναντι σ' ἐκεῖνο τό κομμάτι τοῦ ποιμνίου τῆς πού ἀντικειμενικά ἀπέκλινε ἀπό τήν ἐθνικά ἐπιθυμητή «κανονικότητα».

Στό κείμενο πού ἀκολουθεῖ παρατίθενται τά κυριότερα ἀπ' αὐτά τά ντοκουμέντα. Τά περισσότερα προέρχονται ἀπό τήν περίοδο τῆς μεταξικῆς δικτατορίας, ἐποχή τρομερή γιά τοὺς Σλαβομακεδόνες τῆς Ἑλλάδας, ἄμεσα συνδεδεμένη μέ τήν καθολική ἀπαγόρευση τῆς γλώσσας τους καί τή θέσπιση μιᾶς πλειάδας ἐπισημοποιημένων διακρίσεων, ὀρισμένες ἀπό τίς ὁποῖες διατηρήθηκαν μέχρι τίς μέρες τῆς Μεταπολίτευσης ἢ καί ἀργότερα (ἐπιτηρούμενες ζώνες, πιστοποιητικά φρονημάτων, ἀπαγόρευση ἀγορᾶς ἀκινήτων στοὺς τα-

ξινομημένους ὡς «σλαβοσυνειδητους» κλπ). Ἄλλα χρονολογούνται ἀπό τά πρῶτα μεταπολεμικά χρόνια, ἐποχή σὺδὸλως πῶ φιλελεύθερη στό συγκεκριμένο ζήτημα. Ἀναλυτικότερα:

◆ Ἡ Ἱερά Σύνοδος ἀπαγορεύει ἐν ἔτει 1937 τά σλαβικά βαφτιστικά ὀνόματα καί ἐνημερώνει τίς κατά τόπους μητροπόλεις ὅτι, ὕστερα ἀπό σχετική συνεννόηση κορυφῆς (προφανῶς μέ τό Ὑφυπουργεῖο Ἀσφαλείας τοῦ Μανιαδάκη), σέ περίπτωση πού οἱ ἱερεῖς ἀντιμετωπίζουν προσκόμματα στήν ἐφαρμογή τῆς ἀπαγόρευσης, προβλέπεται «πᾶσα ἐνδεικνυομένη ἐνίσχυσις

5. Γιά μιᾶ διεξοδική ἐπισκόπηση αὐτῶν τῶν ἀφομοιωτικῶν προσπαθειῶν, βλ. τό βιβλίο μου *Ἡ ἀπαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή τῶν σλαβικῶν διαλέκτων στήν ἑλληνική Μακεδονία*, Μαύρη Λίστα, Ἀθήνα 2000. Ἡ διαχρονική μελέτη τῶν ποικίλων ὑπηρεσιακῶν ἐκτιμήσεων καί καταγραφῶν τῆς «ἐθνικῆς συνείδησης» αὐτοῦ τοῦ πληθυσμοῦ, καθὼς καί τῶν συνεπειῶν τῆς ἐν λόγῳ πρακτικῆς πάνω στήν καθημερινή ζωὴ τῶν ἄμεσα ἐνδιαφερόμενων, ἀποτελεῖ τό ἀντικείμενο τοῦ ἐπόμενου βιβλίου μου («Τό ζύγισμα τῆς συνείδησης»), τό ὁποῖο βρίσκεται στό στάδιο τῆς συγγραφῆς.

6. *Αἱ συνοδικαὶ ἐγκύκλιοι, ἐκδιδόμενα ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῇ 100ῇ περιόδῳ τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς*, τόμ. Β' (1934-1956), Τυπογραφεῖον τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 1956. Γιά τόν ἐντοπισμὸ τῆς συλλογῆς καί τῶν σχετικῶν ἐγγράφων, εὐχαριστῶ πολύ τὸν Σάκη Ἀλεξανδρή.

υπό τῶν κατά τόπους Ἀστυνομικῶν Ἀρχῶν» γιά τόν πειθαναγκασμό τῶν δυστροποῦντων γονέων, συγγενῶν καί ἀναδόχων. Τό μέτρο ἐντάσσεται στίς προσπάθειες τοῦ καθεστώτος τῆς 4ης Αὐγούστου γιά ἐπιβολή «τῆς προσηλώσεως παντός Ἑλληνοῦ καί ἐμψυχώσεως αὐτοῦ εἰς τόν ἀκραιφνή ἑλληνισμόν καί εἰς τήν διατήρησιν τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν γλώσσης».⁷ Σχεδόν δύο δεκαετίες ἀργότερα (1955), ἡ ἴδια ἀπαγόρευση ἀνανεώνεται ἀπό τήν Ἱερά Σύνοδο, καί οἱ μητροπόλεις ἐντέλλονται νά ἐπαρτυποῦν γιά τήν «πιστήν καί ἀπαρέγκλιτον ἐφαρμογήν» τῆς. Γιά τή μακρομέρυσή τῆς, χαρακτηριστική εἶναι ἡ σχετικά πρόσφατη (1998) δημοσίευση στόν ἀθηναϊκό Τύπο τῆς εἰδησης ὅτι, σέ συγκεκριμένο χωριό τῆς Φλώρινας, ἱερέας ἀρνήθηκε νά βαπτίσει κοριτσάκι «μέ τό βουλγαρικό ὄνομα Ντόνκα».⁸

◆ Ἐν εἰς 1939, ἡ Ἱερά Σύνοδος διατάζει ἕνα ἐκτεταμένο καί ἀναλυτικό φακέλωμα ὄλων τῶν «ολαυοφῶνων καί βλαχοφῶνων ἐνοριῶν» τῆς Βόρειας Ἑλλάδας. Ἀνάμεσα στά στοιχεῖα, πού οἱ ἀρμόδιοι μητροπολίτες καλοῦνται νά διαβιβάσουν στό κέντρο, εἶναι καί ἡ «μητρική γλώσσα», τό «ἐθνικό φρόνημα», ἡ «ἐθνική δράσις» καί ἡ «οἰκογενειακή καί περιουσιακή κατάστασις» τῶν παπάδων αὐτῶν τῶν κοινοτήτων. Ἡ ὄλη καταγραφή συμβαδίζει μέ τήν ἐπιβολή –τήν ἴδια ἀκριβῶς περίοδο– τοῦ θεομοποιημένου φακελώματος ὄλων ἀνεξάρτητα τῶν πολιτῶν καί τοῦ «πιστοποιητικοῦ κοινωνικῶν φρονημάτων» ἀπό τοὺς ἀρχιτέκτονες τοῦ μεταξικοῦ Τρίτου Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ. Κατά πᾶσα πιθανότητα, τά δεδομένα τῆς ἐνδοεκκλησιαστικῆς αὐτῆς «ἀπογραφῆς» θά βρίσκονται ἀκόμη στά ἀρχεῖα τῆς Ἱεράς Συνόδου.

◆ Ἐνάμιση χρόνο ἀργότερα, ἐν μέσω ἑλληνοϊταλικοῦ πολέμου καί λίγο πρὶν ἀπό τή γερμανική ἐπέμβαση καί τήν κατάρρευση τοῦ μετώπου, ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος φροντίζει, ὕστερα ἀπό εἰδική ἐντολή τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, γιά τήν «ἀντικατάστασιν» τῶν ολαβικῶν εἰκόνων τῶν ἐκκλησιῶν «δι' ἄλλων Ἑλληνικῶν τοιούτων». Ἡ «ἀπομάκρυνση» (συνηθέστερα: ἡ ἀπλή καταστροφή) τῶν ἐνοχλητικῶν ολαβικῶν ἐκκλησιαστικῶν μνημείων ἀπό τοὺς ναοὺς καί τά νεκροταφεῖα τῆς Β. Ἑλλάδος εἶχε ἀρχίσει δέβαια πολὺ νωρίτερα – στή βάση «ἀτομικῶν» κυρίως πρωτοβουλιῶν τοπικῶν πολιτικῶν καί στρατιωτικῶν διοικητῶν.⁹ Ἡ σχετική ἐντολή τῆς Ἱεράς Συνόδου συστηματοποιεῖ καί ἐπισημοποιεῖ αὐτήν τή μνημειακή ἐθνοκάθαρση, δέν ξέρομε ὅμως σέ ποῖο βαθμὸ πρόλαβε νά ὑλοποιηθεῖ μέσα στίς συγκεκριμένες συνθῆκες τῆς ἐποχῆς. Τά χρονικά περιθώρια μέχρι τήν ἐναρξὴ τῆς Κατοχῆς ὑπῆρξαν, οὕτως ἢ ἄλλως, ἐκ τῶν πραγμάτων πολὺ περιορισμένα. Γνωρίζουμε, πάντως, ὅτι αὐτό τό ἔργο ὁλοκληρώθηκε σέ μεγάλο βαθμὸ στή διάρκεια τῆς χούντας, χάρις στά κονδύλια τῶν «εἰδικῶν μακεδονικῶν προγραμμάτων» καί τήν ἰδιαίτερη συμβολὴ ἱεραρχῶν ὅπως ὁ κατεξοχὴν μνημειοκτόνος Αὐγουστίνος Καντιώτης.¹⁰ Μεταγενέστερη ἐκδοσις τῆς Μητροπόλεως Φλωρίνης περιγράφει λ.χ. ἀναλυτικὰ τή «διόρθωση» μέ

λαδομοποιή καί ἐν συνεχείᾳ τήν ἀποκαθῆλωση τῶν ολαβικῶν εἰκόνων ἀπό τόν (πάλαι ποτὲ ἐξαρχικό) μητροπολιτικὸ ναὸ τῆς πόλης, γιά νά κατατεθοῦν σέ «κάποια ὑπηρεσία τῆς Γενικῆς Διοικήσεως Μακεδονίας», καθὼς καί τίς συμπληρωματικὲς «διαρρυθμίσεις» ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων τοῦ κτιρίου, ἔτσι ὥστε «νά μὴ φαίνεται οὔτε ἔχνος ολαβικῆς τεχνοτροπίας».¹¹ Στά περισσότερα ολαβόφωνα χωριά, τά σημάδια ἀπὸ τέτοιου εἶδους χοντροκομμένες «διορθωτικὲς» ἐπεμβάσεις στήν εἰκονογραφία εἶναι κατὰ κανόνα ἀκόμη ὄρατές. Ἄλλοῦ, ἡ ἀντικατάσταση τῶν ολαβικῶν εἰκόνων ὑπῆρξε διακριτικότερη: ὅπως λ.χ. διαπιστώσαμε πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια στήν ἰδιαίτερη πατρίδα τοῦ κ. Παπαθεμελί, τό χωριὸ Ὅσσα (τ. Βυσώκα) τοῦ Λαγκαδά, οἱ παλιές κυριλλικές εἰκόνες τῆς τοπικῆς ἐκκλησίας φυλάγονται ἀπλὰ σέ εἰδικό μέρος, μακριὰ ἀπὸ τά μάτια τοῦ κοινοῦ.¹²

◆ Τό ἐπόμενο –καί τελευταῖο– ντοκουμέντο χρονολογεῖται ἀπὸ τοὺς τελευταίους μῆνες τοῦ Ἐμφυλίου, καί ἀφορᾷ τὴν συμμόρφωση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μέ σχετικὴ ἀπόφαση τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν σχετικὰ μέ τήν «καταλληλότερη ἀπὸ ἐθνικῆς ἀπόψεως» ὀνομασία γιά τήν ἐπίμαχη πληθυσμιακὴ ὁμάδα. Πρόκειται γιά μιὰ ἀπόφαση τῆς σύσκεψης πού πραγματοποιήθηκε στίς 23.3.49 στό ΓΕΣ μέ συμμετοχὴ ἐκπροσώπων τοῦ στρατοῦ, τῶν ὑπουργείων Ἐξωτερικῶν, Ἐσωτερικῶν & Δημ. Τάξεως καί ἄλλων παραγόντων, εἰδικὰ «ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῶν Σλαβοφῶνων τῆς Β. Ἑλλάδος», προκειμένου νά καθοριστοῦν οἱ βασικοὶ ἄξονες τῆς κρατικῆς πολιτικῆς πολιτικῆς ἀπέναντι στήν «ἀνύπαρκτη μειονότητα» μετὰ τὴν διαφανόμενη συντριβὴ τοῦ ΔΣΕ. «Κατόπιν ἐξετάσεως τοῦ ζητήματος ἀπὸ πάσης πλευρᾶς», διαβάζουμε στό σχετικὸ ἐγγράφο τοῦ μόνιμου ὑφυπουργοῦ Ἐξωτερικῶν, «ἀπεφασί-

7. Γιά τήν πολιτικὴ αὐτὴ, βλ. Τ. Κωστόπουλος, *Ἡ ἀπαγορευμένη γλώσσα*, ὅ.π., σ. 162-80· γιά τόν ἐξελληνισμό τῶν ολαβικῶν ὀνομάτων, σὺν ἴδιον σ. 147-51.

8. *Ἐλεύθερος Τύπος* 3.5.1998. Τό δημοσίευμα ἐγκωμιάζει ρητὰ τὴν στάση τοῦ ἱερέα.

9. Γιά μιὰ τυπικὴ ἀφήγηση, βλ. Ι. Βερνάρδος, *Δαβάκης-Πίνδος*, ἐκδ. Π. Δημητράκου, Ἀθήναι 1947, σ. 339. Γιά προγενέστερες καταστροφές ολαβικῶν μνημείων καί τάφων, σύμφωνα μέ βουλγαρικὲς διπλωματικὲς πηγές τῆς ἐποχῆς, Georgi Daskalov, *Uchastta na Balgarite v Egejska Makedonija, 1936-1946*, Σόφια 1999, σ. 55.

10. Ἀναλυτικὰ σέ Κωστόπουλος, ὅ.π., σ. 282-3 καί Ἰός τῆς Κυριακῆς «Ὁ ἱερός ἐξεταστής τοῦ Ἔθνους», «Ἐψιλον» τῆς *Κυριακάτικης Ἐλευθεροτυπίας*, 16.1.2000.

11. Ἰω. Πήχος (ἐπιμ.) *Μητροπολιτικός ναὸς Ἁγίου Παντελεήμονος Φλωρίνης (ἱστορία-εἰκόνες)*, Φλώρινα 1993, σ. 23-4. Τελικὰ ἡ ἐκκλησία ἐγκρεμίστηκε τό 1971 παρουσία τοῦ ἴδιου τοῦ δικτάτορα Παπαδόπουλου γιά νά ἀντικατασταθεῖ μέ τήν τωρινή, «καθαρὰ ἑλληνικῆς τεχνοτροπίας»...

12. Ἰός τῆς Κυριακῆς, «Στὴ βουλγαρική πατρίδα τοῦ κ. Παπαθεμελί», *Ἐλευθεροτυπία* 1.3.1997.

σθη ὅπως οἱ ἐν Ἑλλάδι ἔχοντες ὡς μητρικὴν γλῶσσαν καὶ ὀμιλοῦντες συνήθως τὸ γνωστὸν σλαβομακεδονικὸν ἰδίωμα ἀποκαλοῦνται τοῦ λοιποῦ ἐπισήμως "Σλανόφωνοι", ἀποκλειόμενοι παντός ἄλλου ὄρου». Ὡς ὀνομασίες ἀπαγορευμένες στό ἐξῆς καταγράφονται, ἐνδεικτικά, οἱ ὄροι «Σλαβομακεδόνες», «Βουλγαρομακεδόνες» καὶ «Βουλγαρόφρονες» [sic] μιά ἄλλη εἰσήγηση, τοῦ γνωστοῦ πολιτευτῆ Φίλιππου Δραγούμη, γιά τήν υἱοθέτηση τοῦ ὄρου «Βουλγαρόφωνοι», ἀπορρίφθηκε ἐπίσης.¹³ Παραλαμβάνοντας τή σχετικὴ ἀπόφαση, ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆ διαβιβάζει στοὺς κατά τόπους ἱεράρχες, πρὸς γνῶσιν καὶ συμμόρφωσιν.

Ἡ εἰκόνα πού προκύπτει ἀπὸ τὰ παραπάνω εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ σαφές. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ὄχι μονάχα «γνωρίζει» τὴν ὑπαρξὴ καὶ τίς διαστάσεις τοῦ «ἀνύπαρκτου» κατ' αὐτὴν μειονοτικὸν ζήτημα, ἀλλὰ καὶ εἶχε ἐνεργὸ συμβολὴ στὴν κρατικὴ ἐκστρατεία γιά τὴν πάση θυσία ἀφομοίωση τῶν Σλαβομακεδόνων στὸν «ἐθνικὸ κορμό». (Μποροῦμε νὰ εἰμαστε σίγουροι ὅτι τὰ ἀρχεῖα τῆς Ἱερᾶς Συνόδου περιλαμβάνουν καὶ πολλὰ ἄλλα, μεταγενέστερα ἐγγραφα γιά τὸ λεπτό αὐτὸ θέμα – παρόλο πού οἱ πρόσφατες ἐκδόσεις ἐγκυκλίων τῶν μεταγενέστερων δεκαετιῶν ἀποφεύγουν νὰ συμπεριλάβουν ἐστῶ καὶ ἔνα). Ἡ στάση τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἀπέναντι στό ζήτημα εἶναι διαυγής: πλήρης συστράτευση στοὺς ἀφομοιωτικούς σχεδιασμούς, τὸ φακέλωμα καὶ τὴν καταστροφὴ τῆς γλωσσολογιστικῆς ἰδιαιτερότητας τῶν Ἑλλήνων. Ἡ περιφνημὴ ὑπερεθνικὴ «οἰκουμενικότητα τῆς Ὁρθοδοξίας» δὲν δίνει ἐδῶ τὸ παραμικρὸ σημεῖο ζωῆς.¹⁴ Ὅπως γράφει καὶ ὁ κ. Παρασκευαΐδης, ἀναφερόμενος στοὺς πατριαρχικούς δεσποτάδες τοῦ Μακεδονικὸ Ἁγῶνα, «οἱ ἱεράρχες αὐτοὶ ὑπέταξαν στὴ στρατιωτικὴ τους ἰδιότητα [sic] ἐκεῖνη τοῦ εἰρηνοφίλου Κληρικῶν»¹⁵ – καὶ ὅποιο ἄλλο κατάλοιπο χριστιανοσύνης, γενικότερα.

Ἡ ἴδιοι ὁ ἀρχιεπίσκοπος, στό κάτω-κάτω τῆς γραφῆς, ξέροι πολὺ καλά περὶ τίνος ἀκριδῶς πρόκειται. Στὴ διδακτορικὴ διατριβὴ του γιά τοὺς παλαιοημερολογίτες, συναντᾶ κανεὶς ὄχι μόνο τίς ἀναμενόμενες ἀναφορὲς στὴ μεσοπολεμικὴ συμμαχία τῶν τελευταίων «μετὰ τῶν αὐτόθι βουλγαροφώνων» (ἢ καὶ τῆς «βουλγαρικῆς μειονότητος»), ἀλλὰ μπορεῖ ἀκόμη νὰ ἀλιεύσει κάποιες ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῶν ἐπόμενων χρόνων. Μιά ἀπὸ αὐτές εἶναι ἡ περιγραφή τῶν διαβουλεύσεων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας μέ τοὺς ἐπιτελεῖς τῆς «ἐπαναστάσεως» τῆς 21ης Ἀπριλίου, ὅσον ἀφορᾶ «τὴν ἐπιρροὴν σλαβικῶν τινῶν κύκλων ἐπὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι παλαιοημερολογιτῶν». Ἡ συγκεκριμένη ζύμωση, μᾶς πληροφορεῖ ἢ διατριβή, κατέληξε σὲ συμφωνία γιά μυστικὴ «ἀπογραφή» τῶν παλαιοημερολογιτῶν ἀπὸ τίς κατά τόπους στρατιωτικῆς καὶ ἀστυνομικῆς ἀρχῆς τῆς χούνης.¹⁶ Τὴν ἐποχὴ, ἀκριδῶς, πού ὁ κ. Χριστόδουλος –ὡς ἀρχιγραμματέας τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς– ἦταν ἀπλῶς «ἀφοσιωμένος στίς μελέτες του»...

ΤΑ ΝΤΟΚΟΥΜΕΝΤΑ

Α. Ἡ ἀπαγόρευση τῶν σλαβικῶν βαπτιστικῶν ὀνομάτων (1937)

«Ἀριθ. Πρωτ. 1219 / Διεκπ. 1150

Ὅπως μὴ δίδονται τοῖς βαπτιζομένοις ὀνόματα σλαβικά

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος

Πρὸς τοὺς Σεβ. Ἱεράρχας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος

Ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὴν ὑπ' ἀριθ. 582/598 τῆς 2 Μαρτίου 1934 Συνδικτικὴν Ἐγκύκλιον, δι' ἧς ἀπηγορεύθη κατὰ τὴν βάπτισιν τῶν νηπίων νὰ δίδονται αὐτοῖς ὀνόματα μὴ χριστιανικά, ἔχοντες δ' ἤδη ὑπ' ὄψει τὸ ὑπ' ἀριθ. ἐμπ. πρωτ. 417/436 καὶ ἀπὸ 23 Ἀπριλίου ἐν[εστῶτος] ἐτ[ους] ἐγγραφον τοῦ Ὑπουργείου Ἐθνεσκευμάτων, παρακαλοῦμεν, ὅπως παράσχητε τὰς ἀπαιτούμενας ὁδηγίας εἰς τὸν ὑφ' Ὑμᾶς Κληρον, ἵνα ἀρνῶνται, ὅπως δώσωσι τοῖς βαπτιζομένοις καὶ ὀνόματα σλαβικά, ὡς ἀντιτιθέμενα εἰς τὸν ὑπὸ τῆς Πολιτείας καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἐπιδικώμενον σκοπὸν τῆς προσηλώσεως παντός Ἑλλήνου καὶ ἐμψυχώσεως αὐτοῦ εἰς τὸν ἀκραϊφνὴ ἑλληνισμόν καὶ εἰς τὴν διατήρησιν τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν γλώσσης.

13. Σχετικὰ μέ τὴν εἰσήγηση τοῦ Δραγούμη στὴν ἐπίμαχη σύσκεψη, βλ. Κωστόπουλος, ὁ.π., σ. 215-8 καὶ Δ. Λιθοξόου, Ὁ Φίλιππος Δραγούμης γιά τὴ μετονομασία τῆς μακεδονικῆς γλώσσας, Κορυδαλλός 1996. Ἄγνωστο παραμένει μέχρι σήμερα ἂν ἦταν στὴ συγκεκριμένη συνάντηση πού ἀποφασίστηκε ἢ (διασταυρωμένη ἀπὸ διάφορες πηγές) ἀπόφαση γιά μετακίνηση τῶν Σλαβομακεδόνων (ἢ, τουλάχιστον, ἐνός μεγάλου μέρους τους) στὴ Νότια Ἑλλάδα καὶ ἢ ἀντικατάστασή τους μέ ἑλληνοφώνους πληθυσμούς «ὕγιων ἐθνικῶν φρονημάτων» – ἀπόφαση πού τελικὰ ἐμείνε σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀνεκτέλεστη, προφανῶς λόγω ἀδυναμίας νὰ βρεθοῦν σὲ ἐπαρκῆ ἀριθμὸ τέτοιοι πληθυσμοὶ, πρόθυμοι νὰ ἐκπατριστοῦν πρὸς Βορρᾶν...

14. Γιά μιὰ ἐμπεριστατωμένη κριτικὴ τοῦ ἰδεολογήματος τῆς «οἰκουμενικότητας», μέσα ἀπὸ τὴν ἀναδρομὴ στίς ἱστορικὲς του ρίζες, βλ. Παρασκευᾶς Ματάλας, Ἐθνος καὶ Ὁρθοδοξία. Ἀπὸ τὸ «ἐλλαδικό» στό βουλγαρικὸ σχίσμα (ὑπὸ ἐκδόση ἀπὸ τίς Πανεπιστημιακῆς Ἐκδόσεις Κρήτης).

15. «Ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων Ἱεραρχῶν...», ὁ.π.

16. Χριστόδουλος Παρασκευαΐδης, Ἱστορικὴ καὶ κανονικὴ θεώρησις τοῦ παλαιοημερολογιτικοῦ ζητήματος, ἐκδ. Ι. Μ. Δημητριάδος, [Βόλος χ.χ.], σ. 194, 228, 329-30 & 380-2.

Τόν τρόπον καί τά μέσα πρός ἐπιτυχίαν τοῦ ἐπιδιω-
κομένου σκοποῦ, ἐπαφίησιν ἡ Ἱερά Σύνοδος εἰς τήν
σύνεσιν τῶν Σεβ. Ἱεραρχῶν. Οὐχ' ἤττον παρεκάλεσε τό
Ἱπουργεῖον Θεησκευμάτων, ὅπως ἐνεργήσῃ τά δέοντα
καί παρέχῃται ὑπό τῶν κατά τόπους Ἀστυνομικῶν
Ἀρχῶν πᾶσα ἐνδεικνυομένη ἐνίσχυσις εἰς τοὺς Ἐφημε-
ρίους, ἄν πρός τοῦτο δεήσει.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 20 Μαΐου 1937

† Ὁ Ἀθηνῶν ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Πρόεδρος, † Ὁ Μα-
ρωνείας ΑΝΘΙΜΟΣ, † Ὁ Κασσανδρείας ΕΙΡΗ-
ΝΑΙΟΣ, † Ὁ Θεσσαλονίκης ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ, † Ὁ
Ἰωαννίνων ΣΠΥΡΙΔΩΝ, † Ὁ Μυτιλήνης ΙΑΚΩΒΟΣ,
† Ὁ Κίτρους ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, † Ὁ Ἡλείας Α-
ΝΤΩΝΙΟΣ, † Ὁ Μεσσηνίας ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΣ, † Ὁ
Σύρου κλπ. ΦΙΛΑΡΕΤΟΣ, † Ὁ Θεσσαλιώτιδος κλπ.
ΙΕΖΕΚΙΗΛ, † Ὁ Καλαβρύτων κλπ. ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ, †
Ὁ Θήρας ΑΝΘΙΜΟΣ.

Ὁ Γραμματεὺς

Ἀρχιμ. Πολύκαρπος Κουτσουπίδης»

[Αἱ συνοδικαὶ ἐγκύκλιοι..., ὁ.π., σ. 151 (βλ. τόν πλήρη
τίτλο στή σμ. 6)]

Β. Καταμέτρηση καὶ χαφιεδισμός (1939)

«Ἀριθ. Πρωτ. 1450 / Διεκπ. 1211

ΕΜΠΙΣΤΕΥΤΙΚΗ - ΑΠΟΡΡΗΤΟΣ - ΕΠΕΙΓΟΥΣΑ

Ζητεῖται ἡ ὑποβολή πληροφοριῶν περὶ σλαυοφῶνων
καὶ βλαχοφῶνων ἐνοριῶν

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἡ ἹΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Πρὸς τοὺς Σεβ. Ἱεράρχας τῶν περιφερειῶν Θράκης,
Μακεδονίας καὶ Ἠπείρου

Ἐπιθυμοῦσα ἡ Ἱερά Σύνοδος, ἵνα γνωρίζῃ τόν ἀρι-
θμόν τῶν ἐν ταῖς Θεοσώστοις Ὑμῶν Μητροπόλεσιν
ὑπαρχουσῶν σλαυοφῶνων καὶ βλαχοφῶνων ἐνοριῶν,
προάγεται, ὅπως παρακαλέσῃ Ὑμᾶς, ἵνα, τό βραδύτε-
ρον μέχρι τῆς 10ης προσεχοῦς μηνός Ἰουνίου, ὑποβά-
λητε λεπτομερῆ κατάστασιν, περιέχουσαν 1) τό ὄνομα
τοῦ χωρίου τῶν τοιούτων ἐνοριῶν, 2) τόν ἀριθμόν τῶν
οἰκογενειῶν τῶν ἀπαρτιζουσῶν ταύτην, 3) τά ὀνόμα-
τα τῶν παρ' ἐκάστη ἐφημερευόντων ἱερέων, τήν χρο-
νολογίαν τῆς χειροτονίας αὐτῶν καί τό ὄνομα τοῦ χει-

ροτονήσαντος Ἱεράρχου, τήν ἡλικίαν αὐτῶν καί τήν
οἰκογενειακὴν καί περιουσιακὴν κατάστασιν πόν χρό-
νον τῆς ὑπηρεσίας, τόπον καταγωγῆς, τά σχολικά προ-
σόντα, τό ἐθνικόν φρόνημα καί τήν ἐθνικὴν αὐτῶν
δράσιν, τήν μητρικὴν γλώσσαν καί τέλος τό εἶδος καί
τό ποσόν τῆς ἀμοιβῆς αὐτῶν.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 24 Μαΐου 1939

† Ὁ Ἀθηνῶν ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Πρόεδρος, † Ὁ
Φθιώτιδος ΑΜΒΡΟΣΙΟΣ, † Ὁ Διδυμοτείχου ΙΩΑ-
ΚΕΙΜ,

† Ὁ Τερισσοῦ & Ἀγίου Ὀρους ΣΩΚΡΑΤΗΣ, † Ὁ Σι-
σανίου & Σιατίστης ΔΙΟΔΩΡΟΣ, † Ὁ Ὑδρας, Σπε-
ταῶν & Αἰγίνης ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, † Ὁ Θηβῶν & Λεβα-
δείας ΣΥΝΕΣΙΟΣ, † Ὁ Ἄρτης ΣΠΥΡΙΔΩΝ, † Ὁ Σά-
μου & Ἰκαρίας ΕΙΡΗΝΑΙΟΣ, † Ὁ Γρεβενῶν ΓΕΡΒΑ-
ΣΙΟΣ, † Ὁ Σερρῶν ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, † Ὁ Αἰτω-
λίας & Ἀκαρνανίας ΙΕΡΟΘΕΟΣ, † Ὁ Ζακύνθου
ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ.

Ὁ Ἀρχιγραμματεὺς

Ἀρχιμ. Πολύκαρπος Κουτσουπίδης»

[Αἱ συνοδικαὶ ἐγκύκλιοι..., ὁ.π., σ. 225-6]

Γ. Ἡ «ἀπόσυρση» τῶν σλαβικῶν εἰκόνων ἀπὸ τῆς
ἐκκλησίας (1941)

«Ἀριθ. Πρωτ. 19 / Διεκπ. 389

Περὶ ἀντικαταστάσεως τῶν τυχόν ἐν τοῖς ἱεροῖς Να-
οῖς εὐρισκομένων Σλαυικῶν ἐκκλησιαστικῶν εἰκόνων
δι' Ἑλληνικῶν τοιούτων

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἡ ἹΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Πρὸς τοὺς Σεβ. Ἱεράρχας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλά-
δος

Ἐχοντες ὑπ' ὄψει τό ὑπ' ἀριθμ. 59594/2523 καί
ἀπὸ 17ης Δεκεμβρίου π[αρελθόντος] ἔ[τους] ἐγγραφον
τοῦ Ἱπουργεῖου Θεησκευμάτων καὶ Ἐθνικῆς Παιδείας
(Διεύθυνσις Ἀρχαιοτήτων), Συνοδικῆ ἐξουσιοδοτήσῃ,
προτρεπόμεθα Ὑμᾶς, ἵνα συντόμως μεριμνήσητε διὰ
τήν ἀντικατάστασιν τῶν, τυχόν, ἐν ἱεροῖς Ναοῖς τῆς
Θεοσώστου Παροικίας Ὑμῶν εὐρισκομένων Σλαυικῶν
ἐκκλησιαστικῶν εἰκόνων δι' ἄλλων Ἑλληνικῶν τοιού-
των.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 4 Ἰανουαρίου 1941

† Ὁ Ἀθηνῶν ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ, Πρόεδρος
 Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος
 Ἀρχιμ. Πολύκαρπος Κουτσουπιδης»
 [Αἱ συνοδικαὶ ἐγκύκλιοι..., ὁ.π., σ.326]

Δ. Ἡ συμμόρφωση πρὸς τίς ὑποδείξεις γιὰ τὴ νέα ἐπίσημη ὀνομασία (1949)

«Ἀριθ. Πρωτ. 1668 / Διεκπ. 1084

Περὶ ὀνομασίας τῶν «Σλαυοφώνων» τῆς Βορείου Ἑλλάδος

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἡ ἹΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
 ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Πρὸς τοὺς Σεβ. Ἱεράρχας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος

Συνοδικὴ διαγνώμη κοινοποιοῦμεν Ὑμῖν κατωτέρω τό ὑπ' ἀριθ. 27094 ἐ[νεστῶτος] ἐ[τους] ἔγγραφο τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν περὶ τῶν Σλαυοφώνων, καί παρακαλοῦμεν Ὑμᾶς, ὅπως λάβητε γνῶσιν.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 28 Ἰουνίου 1949

† Ὁ Ἀθηνῶν ΣΠΥΡΙΔΩΝ, Πρόεδρος, † Ὁ Ξάνθης ἸΩΑΚΕΙΜ, † Ὁ Διδυμοτείχου ἸΩΑΚΕΙΜ, † Ὁ Σάμου καί Ἰκαρίας ΕΙΡΗΝΑΙΟΣ, † Ὁ Σερρών ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, † Ὁ Ἀλεξανδρουπόλεως ἸΩΑΚΕΙΜ, † Ὁ Ζακύνθου ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, † Ὁ Μαντινείας καί Κυνουρίας ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, † Ὁ Ἀττικῆς καί Μεγαρίδος ΙΑΚΩΒΟΣ.

Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος
 Ἀρχιμ. Δαμασκηνός Χατζόπουλος

Ἀρ. 27094

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ

Πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν, Δημοσίας Τάξεως, Δ/σιν Ἀλλοδαπῶν, Ὑπουργεῖον Ἐσωτερικῶν, Δ/σιν Διοικήσεως, Ὑπουργεῖον Παιδείας, Γενικὴν Διεύθυνσιν Ἐθνικῆς οἰκονομίας, Δ/σιν Στατιστικῆς

Ἔχομεν τὴν τιμὴν νὰ γνωρίσωμεν ὑμῖν ὅτι, κατὰ σύσκεψιν λαβοῦσαν χώραν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῶν Σλαυοφώνων τῆς Β. Ἑλλάδος, τὴν 23 Μαρτίου εἰς τὸ Γεν. Ἐπιτελεῖον Στρατοῦ ὑπὸ τὴν Προεδρίαν ἡμῶν, συνεζητήθη μεταξὺ ἄλλων καὶ τὸ ζήτημα τοῦ καταλληλοτέρου ἀπὸ ἐθνικῆς ἀπόψεως χαρακτηρισμοῦ τῶν

ἐν Β. Ἑλλάδι ἐχόντων ὡς μητρικὴν γλῶσσαν, καὶ ὀμιλούντων συνήθως τὸ γνωστὸν σλαβομακεδονικὸν ἰδίωμα. Κατόπιν ἐξετάσεως τοῦ ζητήματος ἀπὸ πάσης πλευρᾶς, ἀπεφασίσθη, ὅπως τὰ περὶ οὗ πρόκειται πρόσωπα ἀποκαλοῦνται τοῦ λοιποῦ ἐπισήμως διὰ τοῦ ὄρου «Σλαυοφώνοι», ἀποκλειομένου παντός ἄλλου ὄρου.

Ἡ χρησιμοποίησις τοῦ χαρακτηρισμοῦ τούτου ἐκρίθη ἀπὸ ἐθνικῆς ἀπόψεως ὡς ἐνδεικνυομένη καὶ πλεον συμφέρουσα, καθ' ὅσον, λαμβανομένων ὑπ' ὄψει τῶν σημερινῶν συνθηκῶν, ὡς «Σλαβομακεδόνες» ἢ «Βουλγαρομακεδόνες» ἢ «Βουλγαρόφρονες» θὰ ἠδύνατο νὰ δώσῃ λαβὴν εἰς παντὸς εἶδους ἐκμετάλλευσιν τοῦ ζητήματος τῶν Σλαυοφώνων ἀπὸ τοὺς ἔχοντας συμφέρον πρὸς τοῦτο ἐχθροὺς τῆς πατρίδος καὶ τὴν ξένην προπαγάνδαν.

Παρακαλοῦμεν ὅθεν ὑμᾶς, ὅπως εὐαρεστούμενοι, δώσητε τὰς ἀναγκαίας ὁδηγίας εἰς τὰς ὑφ' ὑμᾶς ἀρμοδίας Ἀρχάς, ἵνα, προκειμένου περὶ τῶν ὀμιλούντων τὸ ὡς ἄνω ἰδίωμα προσώπων, χρησιμοποιοῦν ἐφεξῆς ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον τὸν ὄρον «Σλαυοφώνοι», τηρουμένης οὕτως ἐνιαίας στάσεως παρ' ὅλων τῶν ἀρμοδίων ὑπηρεσιῶν ἐπὶ τοῦ ἐν λόγῳ ζητήματος.

Ὁ Μόνιμος Ὑφυπουργός
 [Υπογραφή]

[Αἱ συνοδικαὶ ἐγκύκλιοι..., ὁ.π., σ. 497-8]

Ε. Ἡ «ἀνανέωση» τῆς ἀπαγόρευσης τῶν σλαβικῶν ὀνομάτων (1955)

«Ἀριθ. Πρωτ. 1668 / Διεκπ. 1084

Περὶ τοῦ ὅτι εἰς τὰ βαπτιζόμενα παιδιά δίδεται ἐν ὄνομα, Ἀγίου τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ὑπὸ ἐνός ἀναδόχου, οὐδέποτε δέ σλαβικόν

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἡ ἹΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
 ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Πρὸς τοὺς Σεβ. Ἱεράρχας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος

Πολλάκις ἡ Ἱερά Σύνοδος, ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς πατρίδος ἡμῶν, ἠσχολήθη περὶ τὰ διδόμενα κατὰ τὸ θεῖον βάπτισμα ὀνόματα τοῖς χριστιανοῖς, καὶ περὶ τοὺς ἀναδόχους [...].

Τέλος, τῇ 20 Μαΐου 1937, διεβίβασε πρὸς τοὺς Σεβασμιωτάτους Ἱεράρχας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος τὴν ὑπ' ἀριθμ. 152 Συνοδικὴν Ἐγκύκλιον, ἔχουσαν ὡς ἐξῆς: «Ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὴν ὑπ' ἀριθμ. 582/598 τῆς 2 Μαρτίου 1934 Συνοδικὴν Ἐγκύκλιον, δι' ἧς ἀπηγορεύ-

θη κατά τήν βάπτισιν τῶν νηπίων νά δίδωνται αὐτοῖς ὀνόματα μὴ χριστιανικά, ἔχοντες δ' ἤδη ὑπ' ὄψει τὸ ὑπ' ἀριθ. ἐμπ. πρωτ. 417/436 καὶ ἀπὸ 23 Ἀπριλίου ἐν[εστώτος] ἐτ[ους] ἔγγραφον τοῦ Ὑπουργείου Θρησκευμάτων, παρακαλοῦμεν, ὅπως παράσχητε τὰς ἀπαιτούμενας ὁδηγίας εἰς τὸν ὑφ' Ὑμᾶς Κλήρον, ἵνα ἀρνῶνται, ὅπως δώσωσι τοῖς βαπτιζομένοις καὶ ὀνόματα σλαυικά, ὡς ἀντιτιθέμενα εἰς τὸν ὑπὸ τῆς Πολιτείας καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἐπιδιωκόμενον σκοπὸν τῆς προσηλώσεως παντός Ἑλλήνου καὶ ἐμψυχώσεως αὐτοῦ εἰς τὸν ἀκραϊφνῆ ἑλληνισμόν καὶ εἰς τὴν διατήρησιν τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν γλώσσης.

Τὸν τρόπον καὶ τὰ μέσα πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ ἐπιδιωκόμενου σκοποῦ, ἐπαφίησιν ἡ Ἱερά Σύνοδος εἰς τὴν σύνεσιν τῶν Σεβ. Ἱεραρχῶν. Οὐχ' ἤττον παρεκάλεσε τὸ Ὑπουργεῖον Θρησκευμάτων, ὅπως ἐνεργήσῃ τὰ δέοντα καὶ παρέχῆται ὑπὸ τῶν κατὰ τόπους Ἀστυνομικῶν Ἀρχῶν πᾶσα ἐνδεικνυομένη ἐνίσχυσις εἰς τοὺς Ἐφημερίους, ἂν πρὸς τοῦτο δεήσῃ".

Ἀπᾶσας τὰς ὡς ἄνω Συνοδικὰς Ἐγκυκλίους ἀνανεοῦσα ἡ Ἱερά Σύνοδος, διὰ τῆς συγκεντρωτικῆς ταύτης Ἐγκυκλίου αὐτῆς, παρακαλεῖ Ὑμᾶς ὅπως διατάξῃτε τὴν πιστὴν καὶ ἀπαρέγκλιτον ἐφαρμογὴν αὐτῶν παρὰ τοῦ ἱεροῦ Κλήρου τῶν ἐπαρχιῶν Ὑμῶν, καὶ δὴ ἐφιστᾶ

ἰδιαιτέρως τὴν προσοχὴν Ὑμῶν ἐπὶ τῆς ἀπαγορεύσεως τῆς δόσεως ὀνομάτων σλαυικῶν ἢ ὀνομάτων ἀνδρῶν διαβοήτων ἐπὶ κακία καὶ ἐχθρῶν τῆς ἀμωμότητος ἡμῶν θρησκείας.


Ἐν Ἀθήναις τῇ 20 Μαΐου 1955

† Ὁ Ἀθηνῶν ΣΠΥΡΙΔΩΝ, Πρόεδρος, † Ὁ Πολυανῆς καὶ Κιλκισίου ΙΩΑΚΕΙΜ, † Ὁ Τρίκκης καὶ Σταγῶν ΔΩΡΟΘΕΟΣ, † Ὁ Καρυστίας καὶ Σκύρου ΑΝΑΝΙΑΣ, † Ὁ Θηβῶν καὶ Λεβαδείας ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΣ, † Ὁ Ἀργολίδος ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, † Ὁ Ναυπακτίας καὶ Εὐρυτανίας ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ, † Ὁ Νευροκοπίου καὶ Ζιχνῶν ΑΓΑΘΑΓΓΕΛΟΣ, † Ὁ Σισανίου καὶ Σιατίστης ΙΑΚΩΒΟΣ, † Ὁ Γρεβενῶν ΦΙΛΙΠΠΟΣ.

Ὁ Ἀρχιερατὸς

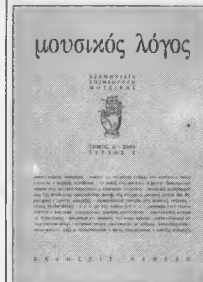
Ἀρχιμ. Δαμασκηνὸς Θέμελης

[Αἱ συνοδικαὶ ἐγκυκλίαι..., ὁ.π., σ. 784-5]



ALVIN KERNAN
Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ
Μετάφρ. Νίκος Χατζόπουλος
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

Ἄλβιν Κέρναν
Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΗΣ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ



μουσικός λόγος
ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΜΟΥΣΙΚΗΣ
Κυκλοφορεῖ το 3^ο τεύχος
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

μουσικός λόγος
ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΜΟΥΣΙΚΗΣ
Κυκλοφορεῖ το 3^ο τεύχος
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΤΗΣ ΟΞΦΟΡΔΗΣ
ΛΕΞΙΚΟ ΤΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ
Μετάφρ.: Νίκος Χατζόπουλος
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΤΗΣ ΟΞΦΟΡΔΗΣ
ΛΕΞΙΚΟ ΤΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ
Μετάφρ.: Νίκος Χατζόπουλος
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ



ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΝΕΧΑΜΑΣ
Η ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ ΒΙΟΥ
Σωκρατικοί Στοχασμοί:
από τον Πλάτωνα στον Φουκώ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΝΕΧΑΜΑΣ
Η ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ ΒΙΟΥ
Σωκρατικοί Στοχασμοί:
από τον Πλάτωνα στον Φουκώ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΤΑ «ΘΗΡΑΜΑΤΑ ΤΩΝ ΛΟΓΙΣΜΩΝ» ΤΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΥ

του Παντελή Μπουκάλα

Αν δεχτούμε, πρώτον, ότι η ιδεολογική και θεωρητική μήτρα του ελληνικού υπερρεαλισμού υπήρξε δυτικοευρωπαϊκή (μιά καταγωγή που αποτυπώνεται και στον αρχικό προσανατολισμό της έκφρασης του) και, δεύτερον, ότι οργανώθηκε και διώθηκε ως ρήξη και ανατροπή, ίσως οδηγηθούμε στη σχηματική και υπερβολικά αυθαίρετη σκέψη ότι οι έταίροι του δεν ανέλαβαν τίποτε κρίσιμο από την προηγούμενη τέχνη του ελληνικού λόγου, οι δέ ρίζες του έργου τους δεν κάρπισαν, στίς σελίδες άλλων, μεταγενέστερων ποιητών, παρά μόνον όταν έπαψαν να είναι «καθαρές» και «όρθόδοξες».

Κι ωστόσο, ακόμη κι αν συμφωνήσουμε πώς η ελληνική υπερρεαλιστική ποίηση δεν άντλησε όσο θα αξίζει από την ανώνυμη δημοτική τέχνη, ιδίως από τις παραδειγματικά απελευθερωμένες παραλογές, όπου ανατρέπεται ή οικεία, ομαλή τάξη των αισθημάτων και του λογισμού, δύσκολα θα μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι τό θεωρητικό της πρόγραμμα (χαλαρότερο όπωσδήποτε απ' ό,τι ίσχυσε άλλου) την οδήγησε στην άρνηση των προγόνων της και την πατροκτονία. Η ρητορική στρατηγική του Άνδρεά Κάλβου, του Κωστή Παλαμά, του Άγγελου Σικελιανού, λόγου χάρη, ή ύψηγορία τους αλλά και στοιχεία της ποιητικής μυθολογίας τους δεν έμειναν έξω από τό υπερρεαλιστικό σχέδιο.

Και ή υπερρεαλιστική κληροδοσία; Θά ήταν λάθος να σταθούμε περιοριστικά στίς μάλλον αδιάφορες περιπτώσεις όπου οί επόμενοι υιοθέτησαν μόνο την επιδερμίδα του στύλ —ένα οιονεί αυτόματικό λεκτικό που επιχείρησε να θαμπώσει ενώ ήταν ήδη τό ίδιο θαμπωμένο, άρα ποιητικώς ματαιωμένο—, και να αποφανθούμε κατεδαφιστικά ότι ό υπερρεαλισμός δεν βρήκε συνεχιστές, έστω κι αν οί περισσότεροί τους δεν άσπάστηκαν άκέραιη τή θεωρία του, τήν προγραφή του, αλλά επέλεξαν όσες προτάσεις του έκριναν καταλληλότερες για τό έργο τους.

Όφείλουμε να άναγνωρίσουμε ότι ό υπερρεαλισμός μάς κληροδότησε ένα κλειδί για να δοκιμάσουμε να άνοιξουμε και να ξαναδοϋμε, άλλιώς, και τό βίωμα



και τή σκέψη και τή γραφή. Και τό κλειδί ήταν δύστροπο και άπαιτητικό και τό ξεκλείδωμα δύσκολο. Όποτε οί ποιητές τό θυμοϋνταν αυτό, κέρδιζαν από τόν τρόπο του υπερρεαλισμού να πολλαπλασιάζει τόν έξω και τόν μέσα κόσμο, κέρδιζαν από τό παράδειγμά του, ακόμη κι αν δήλωναν ή φέρονταν σαν ιδεολογικοί ή καλλιτεχνικοί πολέμοί του. Ό έκτεταμένος ψυχικός κόσμος που άποκάλυψε και μάς παρέδωσε ό υπερρεαλισμός, παραδίδοντάς μας ταυτόχρονα και μία νέα, άνοιχτή γλώσσα και μία εικονοκλαστική τεχνική για να τόν άποκωδικοποιήσουμε και να τόν ιστορήσουμε, δέχτηκε και εξακολουθεί να δέχεται πολλούς επισκέπτες, έστω κι αν όρισμένοι φτάνουν ως αυτόν από κάποιον παράδρομο, έστω κι αν άλλοι προτιμοϋν να σταθμεϋουν και να έκμεταλλεύονται έναν «κάποιον “καλώς έννοούμενον”» υπερρεαλισμό, τόν όποιο μετά βδελυγμίας άποκήρυσσε ό Άνδρέας Έμπειρικός στο ποίημά του «Άμούρ-Άμούρ» των Γραπτών, ένόσω μάλιστα άπομακρυνόταν και ό ίδιος

Γιά ν' αρχίσουμε ανάποδα, έχω τή γνώμη ότι οι λογοτεχνικά υποστηριγμένες και πραγματωμένες πεποιθήσεις του Έμπειρικού για τό ρόλο πού όφείλει νά διεκδικήσει και νά αναλάβει ό ποιητής δέν απέχουν ιδιαίτερα από τίς πεποιθήσεις όχι μόνο του Ούώλτ Ούίτμαν (προέδρου άλλωστε τής Παγκοσμίου Συμπολιτείας) αλλά και του Παλαμά και του Σικελιανού, οι όποιοι, σάν απόστολοι τής θρησκείας του λόγου, διεκδικούν τήν έπιτελεστική λειτουργία τής γραφής και όχι τήν απλώς αναφορική, άρα άπαιτούν από τήν ποίηση νά υπέρξει στήν έτυμολογική κυριολεξία της. Πλήθυναν λοιπόν τό έγώ τους σέ «εμείς» και δίωσαν τήν τέχνη τους σάν τέχνη πού τής πέφτει τό χρέος νά ξανασχεδιάσει τόν κόσμο, νά τόν οδηγήσει σέ τερπνότερα, δικαιοτέρα, ανθρωπινότερα πεδία. Προφήτες, κριτές και νομοθέτες οι ίδιοι, ταγοί έστω χλευαζόμενοι, υπεράσπισαν ό καθείς μέ τόν τρόπο του τό άπλούστατο: ότι «σκοπός τής ζωής μας» δέν είναι ή χαμέρπεια αλλά τό ύψος. Μιά τέτοια ποιητική έπιλογή έχει εκ προοιμίου έγγεγραμμένη μέσα της, ως άκρως αναγκαία και αναντικατάστατη, τήν ύψηγορία, τή ρητορική τής προτροπής και του κελεύσματος, τόν προφητικό τόνο, τή λογική του συναισθήματος.

Είναι κρίσιμη μιά περικοπή από τό κείμενο του Όδυσσέα Έλύτη *Άναφορά στον Άνδρέα Έμπειρικό* (πρωτοδημοσιευμένο αυτότελώς τό 1979 και στεγασμένο τώρα στο *Έν λευκώ*, εκδ. Ίκαρος), σύν τοις άλλοις και έπειδή δέν όφείλουμε νά συμφωνήσουμε μέ τό συμπέρασμά της: «Η συναισθηματική εκτόνωση του Άνδρέα Έμπειρικού είχε αρχίσει τόσο πρόωρα, πού σέ ήλικία είκοσι χρονών νά διαθέτει ήδη στο ένεργητικό του ένα πλήθος ποιήματα γραμμένα πάνω σ' άχνάρια των ποιητών πού κάθε φορά τόν γοήτευαν περισσότερο, κατ' έξοχήν του Κωστή Παλαμά –κάτι πού σήμερα μάς φαίνεται παράδοξο». Άλλά γιατί νά μάς φαίνεται παράδοξο;

Ένας από τους κομβικούς μύθους του Έμπειρικού είναι ό μύθος του άθάνατου θεού Πανός, ό όποιος άφήνει ανεξίτηλα τά ίχνη του σέ όλο τό έργο του ποιητή. Στήν Παγκόσμιο Συμπολιτεία τής Νέας Έποχής «ή έπίσημος θρησκεία ήτο ή του Πανός», ένω είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμη και στο έπιμνημόσυνο κείμενό του για τή Μαρία Βοναπάρτη ό ποιητής δέν λημονεί «τους λαγαρούς αύλους του αιώνιου Πανός». Πόσο θά αυθαιρετούσαμε άραγε αν υποθέταμε ότι ό Έμπειρικός αναδέχεται και επανεγγράφει, σαφώς μετατοπίζοντάς το και μετατονίζοντάς το, ένα από τά πολλά θέματα τής ιδιαίτερα εκτεταμένης παλαμικής ποίησης; Στο *Άργώ ή Πλούς άεροστάτου*, λοιπόν, ό Πέντρο Ραμίρεθ κραυγάζει: «Ό Μέγας Πάν δέν πέθανε: Ό Μέγας Πάν δέν πεθαίνει!» Η κραυγή έτούτη, κραυγή πού έπιχειρεί νά άντισταθεί στήν ιστορία –στήν ιστορία των θρησκείων και των παθών–, έχει ήδη άκουστεί σχεδόν μέ τά ίδια λόγια τό 1897, στή συλλογή του Κωστή

Παλαμά *Ύαμβοι και άνάπαιστοι*, έστω κι αν αυτό δέν τό θυμόμαστε περισσότερο απ' όσο θυμόμαστε ότι τό μοτίβο τής γραφής στήν άμμο, παλαιότερο και από τήν *Έρωφίλη* («και τ' όνομά σας λιώνει σάν νά τό μέ τή χέρα σας γραμμένο σ' περιγάλι»), υπήρξε (και) παλαμικό

Κάτου στήν άμμο του γιαιου μιά μέρα, μακριά της, εκεί πού μόνος έστεκα έγραφα τ' όνομά της.

Χαρά στο πρώτο κύμα

πού τ' όνομά της ήβρ' εκεί, κι άς ήβρ' εκεί και μνήμα!»!

πρίν κατοχυρωθεί, και διά τής μελοποίησης του Σεφέρη και τήν «Άρνησή» του

Πάνω στήν άμμο τήν ξανθή

γράψαμε τ' όνομά της

ώραία πού φύσηξεν ό μπάτης και οθήστηκε ή γραφή.

Έγραφε λοιπόν ό Παλαμάς:

Η γη μας γη των άφθαρτων

άερικών και ειδώλων,

πασίχαρος και υπέρτερος

θεός μας είν' ό Άπόλλων.

Στά έντάφια λευκά σάβανα

γυρτός ό Έσταυρωμένος

είν' όλόμορφος Άδωνις

ροδοπεριχυμένος.

Η αρχαία ψυχή ζει μέσα μας

άθέλητα κρυμμένη

ό Μέγας Πάν δέν πέθανε,

όχι: ό Πάν δέν πεθαίνει!

Ός υποκείμενη τόσο στο ποίημα του Παλαμά όσο και στο κείμενο του Έμπειρικού μπορούμε νά θεωρήσουμε ένα σημαδιακό χωρίο στο έργο του Πλούταρχου *Περί των εκλελελοιπόντων χρηστηρίων*. Ένα κάρabi αναγκάζεται νά άράξει στους Παξούς, στά μεταχριστιανικά χρόνια, και μιά φωνή από τό νησί καλεϊ τόν Αιγύπτιο κυβερνήτη νά αναγγείλει, όταν θά περάσει από τό Παλῶδες, «ότι Πάν ό μέγας τέθηκεν». Κι όταν αυτός τό ανάγγειλε, έγένετο «μέγας στεναγμός άμα θαυμασμά μμιγμένος». Ό θάνατος του θεού, ως θάνατος του κατά φύσιν βίου, του ήμέρου ή τής Αρχαίας Θρησκείας, υπήρξε έρεθιστικός για όλες τίς μορφές τής τέχνης στή διάρκεια των αιώνων, όπως τεκμηριώνεται και στο βιβλίο του Σέρ Τζόν Μπόρντμαν *Ό μέγας θεός Πάν. Η έπιβίωση μιάς εικόνας* (μτφρ. Άνδρέας Παλπās, εκδ. Άγρα). Από αυτό τό λαμπρό δοκίμιο άποσπώ μερικους στίχους τής Άγγλίδας ποιήτριας Έλίζαμπεθ Μπάρετ Μπράουνινγκ, σέ μετάφραση του Άρη Μπερλή:

Ἡ θλιβερή κραυγή σηκώθηκε
καί ἔσβησε μακρόσυρτη στόν ἀέρα
μελαγχολική κι ἀπεγνωμένη.
Καί ἄκουσα τά λόγια πού εἶπε:
Πέθανε ὁ Πάν. Ἀπέθανε ὁ μέγας Πάν,
ὁ Πάν, ὁ Πάν ἀπέθανε.

Εἶναι ἀναγκαῖο ὥστόσο νά συνυπολογίσουμε τούς πιθανούς γεννήτορες τῆς ἐμπειρικής ἀναβάθμισης τοῦ μύθου τοῦ Πανός τῆ διαπραγματεύσεώς του ἀπό τόν Ἄγγελο Σικελιανό, μέ τόν ὁποῖο ἄλλωστε ὁ Ἐμπειρικός μοιράζεται, ἐκτός τῶν ἄλλων, τῆ λογική τῶν ἀνοιχτόκαρδων ἐγκωμίων πρὸς ὁμοτέχνους ἀπό τίς σικελιανικές «ὠδές» γιά τόν Μαβίλη, τόν Βαλαωρίτη, τόν Παλαμά, τόν Παπαδιαμάντη, τήν Πολυδούρη, τόν Μαλακάση ἕως τούς ὕμνους γιά τούς Μπεάτους, ὁ δρόμος εἶναι ὁμαλός. Ὁ ἴδιος ὁ Ἐμπειρικός, πάντοτε αὐθόρμητα εἰλικρινής καί πάντοτε τρυφερός πρὸς τούς ἄλλους ποιητές, στό ποίημα «Τοῦ Αἰγάγρου» τῆς Ὀκτάνας τιμᾷ τόν «Ἀρχάγγελο Σικελιανό πού ἔπλασε τό Πάσχα τῶν Ἑλλήνων καί ἀνάστησε (Πάσχα καί αὐτό) τόν Πάνα». Ἴσως θά ἦταν πῶς κοντά στά πράγματα καί στά ὀνόματα ἂν ἔλεγε ὅτι ὁ Σικελιανός ἀνάστησε τόν Διόνυσο, ἐντούτοις, γιά νά προσοικειωθεῖ τόν ἀναστάσιμο λόγο τοῦ Σικελιανοῦ καί νά τόν ἐντάξει στό δικό του κοσμολογικό-θεολογικό σύστημα, μεταβαίνει ἀπό τόν Διόνυσο (τόν «ἀγλαόμορφον, βακχεύτορα, λυσιμέριμον, μυριόμορφον, ρηξίνοον, ψυχοπλανή» κατά τό ἐπίγραμμα IX, 524 τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας) στόν σχεδόν μόνιμο συνοδό του καί ἐνίοτε ταυτόσημό του, τόν Πάνα (τόν «κρατερόν, κόσμοιο τό σύμπαν, παντοφυή, γενέτορα πάντων, κοσμοκράτορα, φαεσφόρον» κατά τόν Ὀρφικό Ὕμνο).

Δέν λείπει βέβαια ὁ Πάν ἀπό τῆ σικελιανική ποίηση, δέν δεσπόζει ὅμως, ἐφόσον «αἰώνιος θεός» ὀνομάζεται ὁ Διόνυσος, λόγου χάρις στό ποίημα «Ἐλευτέρα Δωδεκάνησα». Στό «Πέμπτο Εὐαγγέλιο» τοῦ ἔργου Πάσχα τῶν Ἑλλήνων, «μικρὴ καμπάνα ἐφώναζε τρεμάμενη τόν Πάνα», ἐνῶ μέ τό ποίημα «Ὁ Πάν» ὁ Σικελιανός αἰνεῖ τόν τράγο, εὐκρινῆ ὑπόσταση ἐνός θεοῦ «αἰγυπόδη δικέρωτος πολυκρότου ἡδυγέλωτος» κατά τόν σχετικό Ὀμηρικό Ὕμνο, τόν ὁποῖο

τόν εἶδαν οἱ ἀθάνατοι κι ὄλοι τους τότε στήν ψυχὴ
τους καταχάρηκαν
καί προπαντός ὁ Βάκχειος Διόνυσος
καί Πάνα τόν ὀνόμασαν γιατί πάντων τίς φρένες
ἔτερψε

(κατά τῆ μετάφραση τοῦ Δημήτρη Παπαδίτσα καί τῆς Ἑλένης Λαδιά).

Γράφει λοιπόν ὁ Σικελιανός:

Τότε εἶδαμε –ἄρχος καί ταγός– ὁ τράγος νά σηκώνεται
μονάχος,
βαρὺς στό πάτημα κι ἀργός, νά ξεχωρίζει κόβοντας, καί
κεῖ
ὄπου θράχος,
σφήνα στό κύμα μπαίνοντας, στέκει λαμπρό γιά ξάγνα-
ντο
ἀκρωτήρι,
στήν ἄκρη ἀπάνου νά σταθεῖ, πού ἡ ἄχνη διασκορπᾷ τ'
ἀφροῦ,
κι ἀσάλευτος νά γεῖρει,
μ' ἀνασκωμένο, ἀφήνοντας νά λάμπουν τά δόντια του,
τ' ἀπάνω χεῖλι,
μέγας καί ὀρτός, μυρίζοντας τό πέλαγο τό ἀφρόκοπο,
ὡς τό δεῖλι!

Τά πράγματα δέν εἶναι ποτέ εὐθύγραμμα βεβαίως, ἀργότερα πάντως, στήν ὑπερρεαλιστική ἡπειρο, ὁ τράγος θά γίνεῖ Αἰγάγρος, στό ποίημα «Τοῦ Αἰγάγρου» τό ὁποῖο, σὺν τοῖς ἄλλοις, μᾶς βεβαιώνει πόσο δημοτικός ἦταν ἐντέλει ὁ καθαρευῶν λόγος τοῦ Ἐμπειρικού:

Πῆδηξε ὁ αἰγάγρος καί στάθηκε σέ μιά ψηλὴ
κορφή. Στιγνὸς καί ρουθουνίζοντας κοιτάει τόν
κάμπο καί ἀφουγκράζεται πρὶν ἄλλο σκίρτημα
σέ ἄλλη κορφή τόν πάη. Τά μάτια του λάμπουν
σάν κρύσταλλα καί μοιάζουν μέ μάτια ἀετοῦ ἢ
ἀνθρώπου πού μέγας οἶστρος τόν κατέχει. Τό
τρίχωμά του εἶναι στυλπνὸ καί ἀνάμεσα στά πι-
σινά του πόδια, πίσω καί κάτω ἀπ' τό κεντρί
του, τό μέγα σήμαντρον τῆς ἀπολύτου ὀρθοδο-
ξίας ταλαντευόμενον σέ κάθε σάλεμά του, βαριά
καί μεγαλόπρεπα κουνιέται.

Ὁ Σικελιανός λοιπόν συνθέτει τῆ θεολογία του μέ ἄξονα τόν «Ἐλεύθερο Θεό» Διόνυσο, τόν «Ἐσταυρωμένο Βάκχο».

ὦ Πάσχα,
πανσεβάσιμο Πάσχα!
ὦ Ἰακχε!
Ἀπόλλωνα!
Ἰησοῦ!

ἀναφωνεῖ στό ποίημά του «Διόνυσος-Ἰησοῦς», μιά ἀπό τίς διαυγέστερες ἐκτυπώσεις τοῦ συγκρητιστικοῦ του πάθους, πού φέρνει ὁπωσδήποτε στό νοῦ τό ποίημα «Ἄρτος καί Οἶνος» τοῦ Φρήντριχ Χέλντεριν.

ὦ Λόγε-Διόνυσε! (...)
Τεράστιε Βάκχε! (...)
ὦ Λόγε-Ελλάδα

επανερχεται στο ποίημα «'Απόλλων Διονυσόδοτος». «Γλυκό μου βρέφος, Διόνυσέ μου και Χριστέ μου» προσεύχεται στο «Διόνυσος επί λίκνῳ», για να κορυφώσει την τέχνη του στο εξάισιο ποίημα «Μέγιστον μάθημα» που ἀπολήγει (δηλαδή ἀνοίγει) με την ἐξῆς κατά τοῦ θανάτου νικητήρια ἀποστροφή:

"Ο,τ' ἔχει σμίξει μέ τό Διόνυσο κι ὡς μέσα τό μυστικόν ἐγεύτη Θάνατο βαθιά του πριχοῦ τό θάνατο τόν ἄλλο ἀντικρίσει, δέν σταματᾶ μεσοστρατίς στήν Αἰωνιότη, μά, ὡς τήν πνοή του ὅλη τήν ξόδεψε στό δῶρο καί τήν ψυχή του τήν ἐγύμνωσεν ἡ Ἀγάπη, γυμνό θά πάρει τῆς Ἀδύσσου τό στεφάνι!

Ὁ Ἐμπειρικός, ὑλικότερος, σωματικότερος, ὀργανωτής μᾶς χθόνιας θεολογίας, στοῦ ποίημά του «Τό μέγα βέλασμα ἡ Πάν-Ἰησοῦς Χριστός» τοῦ 1964 μετακινεῖται ἀπό τόν οικειανικό Διόνυσο-Χριστό στόν Πάνα-Χριστό (προφανῆς καί σημαίνουσα ἡ ἀναλογία τῶν δύο τίτλων) καί δοξολογεῖ, ἐπίσης μέ συγκρητιστικό πάθος (ἀν θυμηθοῦμε τόν Λόγο-Ἀμνό τοῦ χριστιανικοῦ συστήματος) «τό βέλασμα τοῦ ωραίου ἀμνοῦ, τοῦ ἀμνοῦ-κριοῦ τοῦ αἵροντος τάς ἀμαρτίας τοῦ κόσμου».

Επειτα ἀπό αὐτά τά σχηματικά καί ἀνολοκλήρωτα γιά τό «λαβεῖν», ἐλάχιστα, καί πάλι σχηματικά, γιά τό «δοῦναι». Ἡ ἀπελευθερωμένη γλώσσα τοῦ Ἐμπειρικού (ἓνα μόνο στοιχεῖο τῆς ὁποίας εἶναι ἡ χρήση μᾶς μορφῆς τῆς καθαρεύουσας», ἡ ἀπελευθερωτική διαχείριση τῆς εἰκόνας στοῦ ἔργο του, ἡ ἀνάδειξη μᾶς ὁλόκληρης ἡπείρου πού παρέμενε σκιασμένη, τῆς ἐρωτικῆς-σεξουαλικῆς, ἡ λογοτεχνικά ὑψηλή νομιμοποίηση πού πρόσφερε τόσο στήν κομπορμιστικά θεωρούμενη ἀταξία ὅσο καί στήν ὕλη καί τή δράση τοῦ ὑποσυνειδήτου καί τοῦ ὄνειρου, ἡ ὑπεράσπιση μᾶς ποιητικῆς τέρψης συγκερασμένης μέ τό κοινωνικό διαφέρων, τό ἀντιεξουσιαστικό φρόνημα πού στοιχειοθετοῦν οἱ ἐπιθέσεις του κατά τῶν ἐμπόρων τῆς δεισιδαιμονίας, ὅλα τοῦτα συνιστοῦν πολύτιμη προικοδοσία, ἀρκετές πτυχές τῆς ὁποίας ἔδωσαν καλούς γόνους στοῦ ἔργο τῶν μεταγενέστερων. Τά προβλήματα, ἴδια ἀπό τήν ἀρχαιότητα, ἀνακύπτουν ὅταν μᾶς ἔλκει ἀποκλειστικά τό λαμπερό ἐπιφανόμενο καί ὁ ἦχος. Τό ὅτι αὐτή ἡ μιμητική ἀναπαράσταση τοῦ ὑψηλοῦ προτύπου εἶναι παλιά ἀμαρτία μᾶς τό βεβαιώνει ἓνα ἐπίγραμμα ἀπό τό ἐνδέκατο βιβλίο τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας, πού ἀποδίδεται σέ κάποιον ποιητή Κερεάλιο, παντελῶς ἄγνωστο κατά τά λοιπά:

Οὐ τό λέγειν παράσημα καί Ἀττικά ῥήματα πέντε, εὐζήλως ἐστίν καί φρονίμως μελετᾶν

οὐδέ γάρ εἰ «κάρκαιρε» καί εἰ «καναβεῖ» τό τε «σίξει» καί «κελάρυζε» λέγεις, εὐθύς Ὅμηρος ἔση. Νοῦν ὑποκείσθαι δεῖ τοῖς πράγμασιν καί φράσιν αὐτῶν εἶναι κοινοτέραν, ὡς γε νοεῖν α λέγεις.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ μιά μεταφορά στά νέα ἑλληνικά:

Ὅχι βέβαια. Ἄν μηρυκάξεις λέξεις παράδοξες καί πέντε ῥήματα τῆς ἀττικῆς, δέν πάει νά πεῖ ὅτι μέ ζήλο μελετᾶς καί φρονιμάδα. Καί δέν θά γίνεις αὐτομάτως Ὅμηρος ἂν πεῖς «κελάρυζε» ἢ «κάρκαιρε» ἢ «καναβεῖ» ἢ «σίξει». Καλύτερα νά ὑποτάσσεται στά πράγματα ὁ νοῦς σου, καί νά μιλᾶς ἀπλά, ὥστε τουλάχιστον νά ἐννοεῖς τά ἴδια τά λεγόμενά σου.

Ποιά τά «κάρκαιρε» τοῦ Ἐμπειρικού, ποιά τά «καναβεῖ» καί τά «σίξει»; Μιά καλή ἰδέα μᾶς δίνει ὁ Ὀδυσσεύς Ἐλύτης, καί πάλι στήν Ἀναφορά στόν Ἀνδρέα Ἐμπειρικό: «Οἱ λέξεις πού κυριαρχοῦν στήν πρώτη περίοδο τοῦ Ἐμπειρικού [...] εἶναι: στέαρ, εὐνή, χοάνη, δόστρυχος, θύσανος, θρυαλλίς, μαρμαρυγή, γδοῦποι, ὄρυμαγδός, κορυβαντιῶντες, ἐμβρόντητος: ὅ,τι ὑποβάλλει τό γλίστρομα, τήν ἡδονή, τή μαρμαρυγή, τήν ἀνάφλεξη, τή λάμψη, τήν ἀναφώνηση, τήν ἐκτίναξη». Πρόκειται γιά «φραστικές φόρμες εὐγλωττίας» (τοῦ Ἐλύτη καί πάλι ὁ χαρακτηρισμός) μέ τίς ὁποῖες καταλήξαμε νά ταυτίσουμε τόν Ἐμπειρικό, ὕστερα ἀπό ἀκολουθία παραναγνώσεων ἢ ἀπλῶς ὀκνηρῶν ἀναγνώσεων, καταφέροντας χονδρῶς ὅ,τι καί ἐκεῖνοι πού πρῶτοι πρῶτοι ἀσημόνησαν εἰς βάρος τῆς ποιητικῆς του πρότασης, στή δεκαετία ἤδη τοῦ τριάντα: νά τόν ἐκλάβουμε σάν ἰσοτιμιο τοῦ λεκτικοῦ του, νά θεωρήσουμε πῶς ὁ ὑπερρεαλισμός ἄλλο δέν εἶναι παρά μιά ἐνορχήστρωση τῆς λεκτικῆς φαντασμαγορίας, ἐνός αὐτοματισμοῦ πού ξεκινάει σάν θεωρία καί ἰδεολόγημα καί καταλήγει βαρύγδουπη κενολογούσα εὐκολία.

Ὁ Ἀνδρέας Ἐμπειρικός, «ὁ λογοποιός τοῦ ὑψωμένου συναισθήματος» κατά τό χαρακτηρισμό τοῦ Γιάννη Δάλλα (στοῦ βιβλίου του Πλάγιος λόγος - δοκίμια κριτικῆς ἐφαρμογῆς, ἐκδ. Καστανιώτη), μᾶς ἐνδιαφέρει ὡς ποιητής, κι ὄχι ἐπειδή ὑπῆρξε ψυχαναλυτής, ὄχι ἐπειδή ἀρνήθηκε τήν τάξη του, οὔτε κἀν ἐπειδή ὑπῆρξε ἀπόστολος ἐνός ρεύματος. Μᾶς ἐνδιαφέρει ὄχι γιά τή βιογραφία του ἀλλά γιά τήν ἐργογραφία του, ὄχι γιά τήν ἱστορία του ἀλλά γιά τή λογοτεχνία του. Μᾶς ἐνδιαφέρει ἐπειδή καθιέρωσε τόν «οἶστρο τῆς ζωῆς», ἔστω κι ἂν γνώριζε ἄριστα, ὡς αὐθεντικός ποιητής, ὅτι τίς πῖο πολλές φορές εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά τόν ἐπινοήσουμε αὐτοδαπανώμενοι.

ΚΩΣΤΑ Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ: *Κλεμμένη Ιστορία*

του Γιώργου Μαρκόπουλου
(«ΚΕΔΡΟΣ», Αθήνα 2000)

Θεωρώντας τό τελευταῖο βιβλίο τοῦ Κώστα Γ. Παπαγεωργίου, *Κλεμμένη ιστορία* (2000), ὡς τό καλύτερό του, θά ἤθελα νά ἐπιχειρήσουμε μιά προσέγγισή του, ἀφοῦ πρώτα ἐκθέσω ὀρισμένες σκέψεις μου εἰσαγωγικές, πού νομίζω ὅτι θά μᾶς διευκολύνουν.

Ἔτσι, λοιπόν, πιστεύω, ὅτι ἀπό τό 1986 ἤδη καί τή συλλογή του «Κάτω στόν ὕπνο», ἀρχίζει νά διαφαίνεται μιά ὑποσυνείδητη ἀνάγκη διερεύνησης τῆς ἔκφρασής του, μιά καί τό δίωμα σέ αὐτόν παραμένει πάντοτε περίπου τό ἴδιο, ἐκτός ἀπό κάποιες περιπτώσεις, ὅπου ὁ θάνατος δέν ἐμφανίζεται ὡς ἕνας φόβος ἀόριστος, ὡς συνήθως, ἀλλά ὡς ἕνας φόβος ἀπολύτως ὑποστασιοποιημένος.

Καί εἶναι ἐτούτη ἡ σπουδή γιά τήν ἔκφραση –γιά νά ἐπανέλθουμε– ὁ κυριότερος λόγος, ἴσως, πού ὀδήγησε τόν Παπαγεωργίου στή συνέχεια, στή συγγραφή τῆς συλλογῆς «Ραμμένο στόμα» (1990), ἡ ὁποία οὐσιαστικά (τό δηλώνει καί ὁ τίτλος της ἄλλωστε), εἶναι ἕνα βιβλίο ἐνδεικτικό τῆς ἀγωνίας τοῦ δημιουργοῦ μπροστά στόν κίνδυνο τῆς σιωπῆς ἢ μπροστά στόν φόβο τοῦ νά μὴν ὑπάρξουν ἄλλα περιθώρια ἔκφραστῆς μετεξέλιξης εἰς τό μέλλον ἕνα βιβλίο, ἀποτέλεσμα τῆς ἀπόγνωσης ἑνός ἀνθρώπου ἀπέναντι στό ἐνδεχόμενο νά μὴν ἔχει ἄλλη καταφυγή πέρα καί ἔξω ἀπό τό βιολογικά προσδιορισμένο ἀπό τή φύση σῶμα του, τοῦ ὁποίου τά διάφορα τμήματα-μέλη, τά ἀντιμετωπίζει σάν ζωντανούς ἀνεξάρτητους καί ἀρμονικῶς συμβιούντες ὀργανισμούς ἐδῶ ἢ, πῶς σωστά, σάν πόλεις ἢ πολίχνες τῆς ἴδιας, θά λέγαμε, περιφέρειας.

Ἀλλά καί τό «Πατρίδα τό αἶμα» (1996) ἐπίσης, πού ἀκολούθησε, εἶναι καί αὐτό, νομίζω, μιά συλλογή ἀποτέλεσμα ὅλης αὐτῆς τῆς προαναφερθείσης ἀνησυχίας. Μιά συλλογή, στήν ὁποία γιά πρώτη φορά μάλιστα ὁ Παπαγεωργίου δοκιμάζει νά γράψει ποιήματα ἀνεξάρτητα θεματικῶς μεταξύ τους, ἐνίοτε

(ἐπίσης γιά πρώτη φορά) μακροσκελή, ἀλλά καί μέ διαφορετική διάθεση συνάμα ἀφοῦ, ἂν προσέξουμε καλά, συναντᾶμε ἀπό σελίδα σέ σελίδα, μιά ποικιλία θεματική. Καί εἶναι τοῦτο τό πῶς ἐνδιαφέρον ἀπό ὅλα: τό ὅτι ἐδῶ ὑπάρχει μιά ἀμέσως διακριτή «τόλμη ἐκθεσης», ἀφοῦ ὁ ποιητής δέν φοβᾶται νά μᾶς ἀποκαλύψει πιά μέ τόν πῶς ἀμεσο δυνατό τρόπο ἐσώτερα συναισθήματα καί καταστάσεις ψυχικές ἀπό τίς πλέον ἐνδόμυχες, ὅπως ἐπί παραδείγματι αὐτές πού ἐντοπίζουμε στό ποίημα «4 Ὀκτωβρίου '44», στό ὁποῖο ἐπιχειρεῖται νά περιγραφεῖ μέ τούς πλέον τραγικούς τόνους ἡ σύλληψη, ἡ κύηση καί ἡ γέννησή του. Ἀκόμη, σέ ὀρισμένα ποιήματα, ἀρκετά θά ἔλεγα («Τό δηλητήριο φροῦτο», «Γήπεδο τοῦ ὕπνου», «Ἡ ἱστορία ἑνός γέλιου», «Νύχι φυτό», «Παιδικό», «Τῆς ἀκοῆς», «Ἡ περιπέτεια τοῦ “ἄμα”»), συναντᾶμε μιά διάθεση παιγνιώδη τήν ὁποία παλαιότερα δέν εἴχαμε ξανασυναντήσει ἐνώ, ἐπίσης γιά πρώτη φορά, συνδυάζονται δύο λογῆς ἀγωνίες: μιά ὑπαρξιακῆς ὑψῆς καί μιά πού ἔχει νά κάνει μέ τήν αἴσθηση τῆς ἀποσύνθεσης τοῦ περιβάλλοντος χώρου. Μέ ἄλλα λόγια, ὑπάρχει μιά διάθεση ἀπολογητική καί ἀπολογιστική ταυτοχρόνως, γιά μιά πορεία (τήν προσωπική τοῦ ποιητῆ), ἡ ὁποία ὁμως, ὅπως διαφαίνεται, δέν ἀνταποκρίνεται σέ ὅ,τι κάποτε ὁ ἴδιος εἶχε ὀραματιστεῖ. Γι' αὐτό καί, μαζί μέ τήν παιγνιώδη, ὑπάρχει καί μιά διάθεση αὐτοσαρκαστική, εἰρωνική, πού τωρα πιά αὐτός μᾶς τήν προσφέρει, ἔχοντας δοκιμάσει καί τήν λειτουργία τοῦ πεζοῦ λόγου μέσα ἀπό τό μοναδικό ἐκεῖνο (δείγμα τοῦ εἶδους ἀπό τά λίγα) «Τῶν ἁγίων Πάντων» (1992) ἀλλά καί τό «Ἄννα, τώρα κοιμήσου» (1995), τό ἐπίσης ἐξαιρετικό, μέ ἕναν τρόπο ἀμεσότερο. Μέ ἕναν τρόπο, ὅπου ψάχνει νά βρεῖ κάθε φορά μιά ἀντιστοιχία τῆς σκέψης, τοῦ αἰσθήματος καί τῆς μνήμης, μέ πράγματα ἀπολύτως συγκεκριμένα καί ἐντοπίσιμα στό περιβάλλον ὅπως π.χ. τό νερό, τά δέντρα, τά δόντια κλπ., εἴτε ἐπιδιώ-

κοντας μάν ακόμη εξοικείωση μέ τά ἐπιμέρους κομμάτια τοῦ σώματος, ὅπου τά αἰσθάνεται λές (γιά νά κάνουμε μιά πίο διαφορετική ἀπ' ὅ,τι λίγο πίο πρίν παρομοίωση) σάν κατοικίδια ζῶα μέσα στά σπλάχνα του (σέ μιά εἰρηνική, ὅπως ἤδη ἐπισημάναμε, πάντα συνύπαρξη). Παρ' ὅλα αὐτά ὅμως, ἐγώ προσωπικά πιστεύω ὅτι τό ὅλο μυστικό τοῦ βιβλίου κρύβεται στό παρακτικό ἐκεῖνο, ὑπό τόν τίτλο «Οἱ ἠλικίες μου», ποίημα, στό ὁποῖο οὐσιαστικά ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιά προσπάθεια συγκερασμοῦ τῶν τριῶν ἠλικιῶν τοῦ ἀνθρώπου: τῆς παιδικῆς, ἐκείνης τῆς ἐφηβείας καί αὐτῆς τοῦ ἄντρα πού δέν ἀξιῶθηκε νά ἀνταποκριθεῖ στά κοινωνικά πρότυπα πού ἐπικρατοῦν.

Ἡ «Κλεμμένη ἱστορία», γιά νά περάσουμε πλέον σέ αὐτή, εἶναι μιά συλλογή ἢ ὅποια κατορθώνει μέ ἐκπληκτική ἐπιτυχία νά συγκεράσει στίς σελίδες της ὅλες τίς ἀπόπειρες πού ἐπεχείρησε μέχρι τώρα ὁ ποιητής, μέ σκοπό νά αὐτοπροοδιοριστεῖ. Εἶναι μιά προσπάθεια «ἠπιου τερματισμοῦ» τῆς ποιητικῆς διαδικασίας-πορείας, θά ἔλεγα, ἕνα εἶδος ἀνακεφαλαίωσης ἀπό τή μιά μεριά ὄλων ὄσων ἐπίμονα κατά καιρούς τόν ἔχουν ἀπασχολήσει καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, εἶναι μιά ἀπόπειρα κατάθεσης τῆς αἰσθησης τοῦ τέλους (ὄχι μόνο τοῦ βιολογικοῦ, ἀλλά καί τοῦ ἐκφραστικοῦ), ἢ ὅποια ἀργά πλὴν ὅμως ἐπικινδύνως δραστικά, ἐδῶ καί χρόνια, τόν διεμβολίζει. Τόσο ἔντονα μάλιστα ὥστε, ἀκόμη καί θεματικά, ἐκεῖνο πού τόν ἀπασχολεῖ στό βιβλίο αὐτό δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τό νά ἀποδώσει ὅσο πίο παραστατικά γίνεται (πράγμα πού τό κατορθώνει μέ ἀπόλυτη ἐπιτυχία) τήν πορεία ἐνός ἀνθρώπου ἀνάμεσα σέ δύο μήτρες: στή μήτρα τῆς μάνας ἐκείνης ἀπ' ὅπου βγήκε καί τή μήτρα τῆς μάνας ἐκείνης ὅπου, τέλος, θά ἐξαφανισθεῖ. Γι' αὐτό καί τόν ἥρωά του, ἐκεῖνο πού τόν καθοδηγεῖ σέ αὐτή τήν πορεία, σέ αὐτή τήν τραγικά μονήρη «δωματιακή» του περιπέτεια, θά μπορούσαμε πολὺ σωστά νά ποῦμε, δέν εἶναι παρά ἡ ὁσμὴ τοῦ πληγωμένου του ποδιοῦ, μέσω τῆς ὁποίας προσπαθεῖ ἐναγωνίως νά ἐντοπίσει τά περάσματα πού θά τόν μεταφέρουν στή δεύτερη μήτρα, ἐκεῖνη τοῦ τέλους, δηλαδή. Καί ὅπως εἶναι αὐτονόητο, γιά νά πάρει τήν βαθύτατα τραγική ἀπόφαση νά ἐπιχειρήσει αὐτό τό διάβημα, αὐτός, σημαίνει βέβαια ὅτι ἔχει αἰσθανθεῖ ἀπειλητικά ὅλα τά ἀδιέξοδα καί τοῦ μέσα καί τοῦ ἔξω του χώρου, σημαίνει ὅτι ἔχει συνειδητοποιήσει τίς ἐπιτακτικές ἀνάγκες του γιά ἐπικοινωνία ἀλλά καί τήν ἐπαναφορά στό προσκήνιο ὄλων τῶν καθοριστικῶν (πλὴν ὅμως χαμένων) στιγμῶν τῆς ζωῆς του, τίς ὁποῖες τίς ἀναζητᾷ, πρέπει νά διευκρινίσουμε, στόν χῶρο τῶν προσφιλῶν του τεθνεόντων. Γι' αὐτό καί αἰσθάνεται ὅτι καί τό σῶμα του, τό σύνολο τῆς ὕλικῆς του ὑπόστασης, καλύτερα, δέν εἶναι παρά ἡ φυλακή ὄλων αὐτῶν τῶν χαμένων ἀνθρώπων. Καί εἶναι ἡ φύλαξη στή μνήμη, ὄλων ἐτούτων

ἀκριβῶς τῶν ἀγαπημένων ἀπόντων, πού ἀφ' ἐνός τόν περιβάλλει προστατευτικά, ἀφ' ἐτέρου τόν φορτίζει μέ μιά διάθεση νοσταλγική, ἢ ὅποια καί τοῦ ἐπιτρέπει λυρικά συναισθηματικά «ἀνοίγματα» σπάνιας, πράγματι, ποιότητας. Κατά τά ἄλλα, μέ τήν «Κλεμμένη ἱστορία» φαίνεται νά κλείνει μιά πορεία εἰκοσιπέντε ἐτῶν, ἀφοῦ ὁ ποιητής μέ τό βιβλίο αὐτό δείχνει ὅτι ἔχει ἀπεμπλακεῖ ἐντελῶς ἀπό φόβους παιδιότερους καί φοβίες, μιά καί τελικά διαπιστώνει ὅτι τά πάντα ἀπορρέουν καί καταλήγουν στήν τόσο κοντινὴ ἀλλά καί παρ' ὅλα αὐτά ἀπόμακρη «πατρίδα» πού δέν εἶναι ἄλλη ἀπό τό σῶμα μας. Ἐπίσης, ἕνα ἄλλο στοιχεῖο πού συναντᾷμε περισσότερο (καί αὐτό) ἀπό κάθε προηγούμενη φορά ἐδῶ, εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι τελικά δέν εἶναι οἱ προσωπικοὶ μας ἐφιάλτες πού μᾶς τρομάζουν (μιά καί μέ αὐτούς εἴμαστε ἐξοικειωμένοι ἀφοῦ εἶναι συνυφασμένοι μέ τίς ἀτομικές μας κρυφές ἀνησυχίες), ἀλλά τό ὅτι διώνουμε ἀλλά καί ζοῦμε μέσα στοὺς ἐφιάλτες ἄλλων:

Ἔστω λοιπόν ὅτι ἔζησα χαμένος μέσ σέ ξένων ἐφιάλτες· δέν τούς ἤξερα καί χάθηκα σέ ὄνειρα ξένα καί ἀφιλόξενα καί πόσο παγωμένα πού μέ πρόδιδαν τά βήματά μου καί ἡ ἀνάσα μου στό χιόνι ἐπάνω καί στήν παγωνιά πού μέ τριγύριζε. Κι ἀγριεύτηκα φορές μέ θεάματα πού ἄξαφνα αἰμόφυρτα ξυπνοῦσαν κι ἐκτινάσσονταν τυφλά ἐντελῶς χαμένος καί χωρίς φωνή ἅμα ἤθελα νά βγεῖ. Μπορεῖ ἐπειδὴ καί νά ἤθελα δέν ἔπρεπε μέ τή φωνή μου νά ταράξω ἐγώ τούς ξένους ὕπνους σέ ὅποιον δρέθηκε χωρὶς νά ξέρω πῶς παγιδευμένος πού ξεστράτισα – γι' αὐτό.

Τό βιβλίο αὐτό τοῦ Κώστα Παπαγεωργίου δείχνει ὅτι ξεκίνησε νά γράφεται ὄχι μέσα ἀπό καλή διάθεση πάντως, ἂν προσέξουμε κάπως ιδιαίτερα τό παρακάτω ἀπόσπασμα:

«Κι αὐτό μπορεῖ ἐπειδὴ τήν ὥρα ἐκεῖνη ἀνάθρωσκε τό οἰνόπνευμα στίς φλέβες μέ ἄγριο ποδοβολητό καί σκόνης σύννεφα στά σπλάχνα μου τινάζοντας καί φλόγες πού ἀναβαν στό τίναγμα ὡς τό ὕψος τῆς ὀπλῆς· κάτι μικρές φλογίτσες μᾶλλον κάτι πιτσιλίσματα φωτιᾶς πού ὑψώνονταν σάν μόλις ἀπό πάτημα λαγοῦ κνηγμένου ἀπό λαχάνιασμα σκυλιοῦ – ὁ ἰδρώτας μου».

Ὅσο γιά τόν τίτλο, φαίνεται σάν νά τόν ἀνέσυρε μέσα στό διάστημα μιᾶς ἀνάσας, στήν κυριολεξία, κατά τήν «κάθοδό» του στόν Κάτω Κόσμο, ὅπου ἡ μάνα εἶναι πλέον ἢ, πίο συχνά, τήν εἶδε σάν «γριά νεογέννητη». Καί γιά νά γίνω πίο συγκεκριμένος, θά τολμοῦσα νά ἰσχυρισθῶ ὅτι αὐτή ἢ κάθοδος τοῦ

ποιητή στόν άλλο κόσμο, δέν ήταν παρά τό πρώτο αντίκρισμα πολύ συγγενικοῦ του νεογέννητου παιδιοῦ τό ὁποῖο πιθανόν νά εἶχε τά χαρακτηριστικά Ἐκείνης. Στήν προκειμένη περίπτωση, ἄς προσεχθοῦν στά παρακάτω ἀποσπάσματα οἱ λέξεις «πρίν», «μετά» καί (κυρίως) «σταφίδιασμα», ἡ ὁποία ἔχει τήν διπλή ἔννοια: τοῦ πολύ μαλακοῦ δέρματος τοῦ μωροῦ ἔτσι ὅπως ὑγρό βγαίνει ἀπό τήν κοιλιὰ τῆς γυναίκας ἀλλά καί τοῦ μαραμένου-ζαρωμένου ἔτσι ὅπως καταλήγει νά γίνεται τό δέρμα τῶν ἀνθρώπων ὅταν γεράσουν:

Ἄργότερα ἔμαθα ἡ ἀπλῶς ὑποψιάστηκα τή νύχτα ἐκείνη πού ὄνειρεύτηκα μπορεῖ γριά νεογέννητη χωρίς νά ξέρω ἂν πράγματι ὄνειρεύτηκα ἡ ὄχι – ἂν εἶδα. Πού εἰδαλλιῶς πῶς βρέθηκαν στά χέρια μου τό πρωί ρυτίδες τά ἴχνη ἑνός προσώπου πού ἄγγιξα σταφιδιασμένου ἀλλά δέν ἤξερα νά πῶ τοῦ πρίν ἡ τοῦ μετά ἂν ἦταν τό σταφίδιασμα – μά οὔτε τό πρίν καί τό μετά μόνο θυμάμαι ὅτι ἄγγιζοντας μπορεῖ δέν ὄνειρεύομαι. Γιατί εἰδαλλιῶς πῶς γίνεται ὄνειρο μπροστά σέ μάτια κόκαλο ἀνοιχτά καί μάλιστα μέ τρίξιμο τά βλέβαρα ἀλατιοῦ μιάς σκάλας ἀνεβάσματος καί ἴσως κανονικῆς σάν ἔτοιμης νά τσακιστεῖ στά ξαφνικά ἀπό ἕνα τίποτα – ἦ

Ἄλλά περισσότερο ἀποκαλυπτικός σχετικά μέ τά παραπάνω ὁ ποιητής γίνεται μέσα ἀπό τό συγκλονιστικό δίστιχο «Καί ἡ γριά πού μ' ἔκλαψε νεογέννητο θά μέ θηλάσει τώρα πεθαμένο», μέ τό ὁποῖο καί κλείνει ἄλλωστε ὁλόκληρη ἡ συλλογή.

Τά συμβάντα στήν «Κλεμμένη ἱστορία» ἔχουν μιά συνέχεια, καί ὅλα μαζί συνιστοῦν ἕνα ποίημα ἀφηγηματικό, μέ ἀρχή, μέση καί τέλος, ὅπου κατά τήν ἐξέλιξη του παρεμβαίνουν εἰκόνες καί καταστάσεις – ἀπόρροια μιάς «συνειρμικῆς» διαδικασίας, ἡ ὁποία ὅμως σέ καμιά περίπτωση δέν φαίνεται νά ὑπάγεται σέ κανόνες ἐκ τῶν προτέρων ὁρισμένους. Καί μιλάμε, ὅπως ἤδη τονίσαμε, γιά σύνθεση μέ συναρτημένες καί συνδεδεμένες τίς ἐπιμέρους ἐκδοχές της, καί ὄχι ὅπως παλαιότερα, ὅπου αὐτές συνδέονταν μέ ἐνότητες. Σέ κάποιες στιγμές μάλιστα τοῦ βιβλίου, λόγω αὐτῆς τῆς ἄρρηκτης συνδέσεως, αισθανόμαστε σέ πάρα πολλές ἀπό αὐτές τίς ἐνότητες σάν νά μᾶς περιγράφονται φωτογραφίες πού ἔχουν πάρεϊ φῶς, καί ἔτσι, μόνο μέσα ἀπό τή μνήμη αὐτοῦ πού τίς εἶδε, ἀνακαλεῖται τό περιεχόμενο. Νά ὑποθέσουμε, μάλιστα, ὅτι αὐτό συμβαίνει περισσότερο στίς παραγράφους ἐκείνες ὅπου διακρίνουμε στιγμές κρίσης ἐντονότερες, ὅπου τά πάντα ἀνατρέπονται καί ἡ ἐσωτερική συνοχή, εὐρισκόμενη μπροστά σέ ἕνα τεράστιο κενό, χάνεται γιά λίγο τελείως; Ἴσως. Γι' αὐτό καί στίς παραγράφους αὐτές ἐμφανέστερα διαπιστώνουμε ὅτι

ὑπάρχει κρυμμένο ἕνα συναίσθημα πανικοῦ, λόγω τῆς ἐλλοχεύουσας αἰσθησης μιάς αἰφνίδιας ἀνατροπῆς, ἑνός ξαφνικοῦ παράλογου μακελίου ὅπου ὅλα, ὅταν συμβεῖ, θά πνιγοῦν στό αἶμα. Ἐνα «μακελειό» καί μιά κατάσταση «αἵματος» πού, ἄλλωστε, πάντα ὑπῆρχε στήν ποίηση τοῦ Κώστα Γ. Παπαγεωργίου, καί πού ἐνδεχομένως, θά τολμοῦσα νά πῶ, δέν προέρχεται (ἂν σκεφτοῦμε μάλιστα καί τή χρονολογία τῆς γεννήσεώς του) ἡ δέν εἶναι, πιό σωστά, παρά ὁ ἀπόηχος τῶν ἀφηγήσεων πού ἴσως ἄκουγε μικρός, γύρω ἀπό τά ὅσα συνέβησαν κατά τόν ἐμφύλιο πόλεμο. Ἀλλά, ἄς ἐπανεέλθουμε: αὐτό λοιπόν τό φαινόμενο τοῦ πανικοῦ πού ἦδη πρίν ἀπό λίγο ἀναφέραμε, ἐνῶ παλαιότερα τόν διακινούσε ἀρνητικά, τώρα πιά, μέ τόν καιρό, παρατηροῦμε ὅτι μιά συμφιλίωση κυριαρχεῖ ἐδῶ, λόγω ἴσως καί τῆς συμφιλίωσής του μέ τό ἐνδεχόμενο τοῦ θανάτου ἀλλά καί λόγω μιάς βιολογικῆς ἀκόμη, ὠρίμανσής του, ἂν ὑπολογίσει κανεῖς καί τό γεγονός ὅτι εἶναι σχεδόν-συνολομῆλικος μέ ἀνθρώπους πού τούς ἔχασε καί πού τότε τούς θεωροῦσε, ὅπως συνάγεται μέσα ἀπό διάφορους στίχους, μεγάλους. Παρ' ὅλα αὐτά ὅμως, θεωρῶ ἀναγκαῖο καί σκόπιμο, στό σημεῖο αὐτό ἀκριβῶς, νά ἐπισημάνω ὅτι, ἂν καί οἱ ἀντικειμενικά προσδιορισμένες διαστάσεις τοῦ χρόνου εἶναι ἐδῶ σχεδόν καταρτημένες καί ἡ συρρίκνωσή του δεδομένη («...Μπορεῖ γι' αὐτό νά μοιάζει τώρα τό αὔριο μέ κάτι πού ἔγινε ξανάγινε καί γίνεται ξανά ὥσπου νά ξαναγίνει ὥστε νά λέω τό μέλλον μου λησμονημένο παρελθόν»), ἂν καί ὁ ὕπνος μονίμως φαίνεται νά εἶναι ἕνας τρόπος προἰδέας τοῦ θανάτου («Κάθε πρωί ἐπιστρέφοντας ἀλλ' ἀπό πού...»), ἀλλά καί τά τεκταινόμενα, γενικῶς, ἂν καί διαδραματίζονται μέσα σέ ἕναν ἀπολύτως «κλειστό χῶρο» καθ' ὅλη τή διάρκειά τους, ὅπως εἶπαμε ἤδη-, ἐντούτοις τό ἀποτέλεσμα δέν εἶναι ἐπ' οὐδενί κλειστοφοβικό, ἀφοῦ ὀλοφάνερη κυκλοφορεῖ, στήν προκειμένη περίπτωση, μιά διάθεση «ἀπλώματος» τοῦ βλέμματος σέ τοπία καί σέ στοιχεῖα τῆς φύσης. Τέλος δέ, ἂν καί ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ ὅλου ὑλικοῦ ἐπικοινωνεῖ συνήθως μέ νεκρούς, παρ' ὅλα αὐτά τίποτα τό ἀπαισιόδοξο δέν ὑπάρχει ἐδῶ, ἀφοῦ μιά νηφάλια ὀδύνη ἀναδίδει ἕνα ὑπέροχο φῶς, τό ὁποῖο «στολίζει» λυτρωτικά ὁλόκληρο τό βιβλίο. Ἐνα βιβλίο, ὅπου ἡ βαθιά οὐσία τῆς ποίησης βρίσκεται διάχυτη, σέ κάθε στιγμή, μπροστά μας. Ἐνα βιβλίο, ὅπου ἡ καθαρότητα τῆς ἐμπνευσης ἀκόμη, γνωρίζει ὁμορφα, καί μέ χέρι σταθερό νά τό ἀπογειώνει. Ἐνα βιβλίο, ὅπου τά ἐκφραστικά του μέσα ἔχουν τήν ἐκκλησιαστική ἰκανότητα νά τονίζουν μέ τή μεγαλύτερη ἀμεσότητα ἐπίσης, τά ὑψηλῶν προδιαγραφῶν τραγικά του κρεσέντα, καθιστώντας τό ἔτσι σπουδαῖο καί δυνατό καί ὄχι ἀνάμεσα, ὅπως εἶναι αὐτονόητο, σέ αὐτά τά προηγούμενα τοῦ Παπαγεωργίου καί μόνο.